

Hoofdstuk 3

Hirschfelds rol bij de totstandkoming van het Nederlands beleid ten aanzien van Duitsland in 1946

Vanaf 1947 kreeg Hirschfeld ondanks zijn 'oorlogsverleden' een sterk autonome positie als 'interdepartementaal' topambtenaar. Hij zou de belangrijkste onderdelen van het Nederlandse buitenlands beleid in zijn portefeuille krijgen: de kwestie-Duitsland, de kwestie-Indië, de Benelux-onderhandelingen en de Marshallhulp. Dat Hirschfeld met zijn 'oorlogsverleden' na de bezettingstijd zo snel een zeer vooraanstaande rol in de ambtelijke wereld kon spelen, is hoogst merkwaardig. De enige persoon die tijdens de bezetting een vergelijkbare rol heeft gespeeld, secretaris-generaal Frederiks van Binnenlandse Zaken, werd na de bezettingstijd zonder pardon ontslagen.

De rapporteurs die gedurende de bezettingstijd de regering in Londen over Hirschfelds maatregelen inlichtten, verschilden volgens de historicus Romijn al van mening over de vraag of Hirschfeld kon worden gehandhaafd na de bezetting. Aan de ene kant was Hirschfelds relatie met de illegaliteit sterk getroubleerd en de meeste ministers in het Londense kabinet hadden sterke bedenkingen jegens Hirschfelds beleid, maar aan de andere kant stonden de ambtenaren op Hirschfelds departement vierkant achter hem. Bij zijn ontslag kon het departement ontregeld raken. Bovendien had Hirschfeld als geen ander overzicht over het economisch leven in Nederland en kon hij het als geen ander draaiende houden.²⁴¹

Ook Hirschfeld zelf was doordrongen van de sleutelrol die zijn departement na de bevrijding zou spelen.²⁴² Dat hij ook voor zichzelf een belangrijke positie zag weggelegd, is niet waarschijnlijk, want Hirschfeld was van mening dat hij zijn functies na de bevrijding uit handen moest geven. Hij wist vanaf de herfst van 1944 dat hij zich na de bezetting zou moeten verantwoorden. In augustus 1944 waren Vertrouwensmannen van de regering in Londen aangewezen om bij de bevrijding de taken van de regering waar te nemen. Op 19 september 1944 hoorde Hirschfeld van hen dat zij het voornemen hadden hem op de dag van de bevrijding te staken.²⁴³ Na tussenkomst van Louwes gingen de Vertrouwensmannen met Hirschfelds wens akkoord²⁴⁴ zelf zijn gezag aan hen over te dragen²⁴⁵ en zijn functies aan de Koningin aan te bieden²⁴⁶, zodat hij formeel niet werd gestaakt en het initiatief voor de gang van zaken na de bezetting aan zijn kant bleef. Hoewel zijn in functie blijven gedurende de bezetting volgens Hirschfeld zelf op uitdrukkelijke wens van de wettige regering [dat wil zeggen: van het kabinet dat in 1940 was uitgeweken naar Londen - RdB] was geschied, was enkele jaren voor het einde van de bezetting bij hem de overtuiging 'gerijpt' dat hij na het einde van de bezetting zijn functies ter beschikking moest stellen, in hoofdzaak om drie redenen. Ten eerste meende hij verantwoording voor zijn beleid gedurende de bezetting te moeten afleggen. Ten tweede wilde hij er geen verantwoordelijkheid voor dragen dat volgens

²⁴¹ Romijn, *Snel*, 136.

²⁴² RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.98, 22/4/45.

²⁴³ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.15, 19/9/44.

²⁴⁴ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.108, 27/4/45.

²⁴⁵ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.128, 6/5/45.

²⁴⁶ ARA, Serie dubbel RvO, inv.nr. 799, memorandum Hirschfeld d.d. 1/10/45 over het 'Stakingsbevel', p.1, 2.

hem juiste maatregelen die in de bezettingstijd waren genomen, in de nieuwe politieke verhoudingen ongedaan werden gemaakt (bijvoorbeeld het werk van de commissie-Woltersom). In de derde plaats wilde hij zijn kennis over het Nederlandse overheidsbeleid gedurende de bezettingstijd in dienst van een nieuwe Nederlandse overheid stellen, zonder daarbij door departementale werkzaamheden in beslag te worden genomen. Hirschfeld was, meende hij zelf, het beste op de hoogte van genomen maatregelen in bezet Nederland.²⁴⁷

Toen het bevoegd gezag na de bevrijding na zeer korte tijd overging van het College van Vertrouwensmannen naar het Militair Gezag ontving Hirschfeld tegen de overeenkomst met de Vertrouwensmannen in op 14 mei alsnog een stakingsbevel, waartegen hij tevergeefs protest aantekende.²⁴⁸ Nadat het kabinet-Schermerhorn in juni het Militair Gezag had vervangen, stelde de nieuwe minister van Handel en Nijverheid, de socialist ir. H. Vos²⁴⁹ een zuiveringscommissie in die per augustus Hirschfelds ambtelijk gedrag tijdens de bezetting onderzocht. Hirschfelds vergaderingen met Woltersom en met de burgemeesters in bezettingstijd van Rotterdam (de NSB'er Müller) en Amsterdam (de niet-NSB'er E.J. Voûte), nadat Müller eind januari 1945 van de bezettingsautoriteiten bijzondere volmachten in het landsbestuur had gekregen²⁵⁰, werden bovendien strafrechtelijk onderzocht door de Politieke Opsporingsdiensten/Politieke Recherche Afdelingen. Dit onderzoek zou in april 1946 worden gesloten, zonder dat strafbare feiten aan het licht waren gekomen.²⁵¹ In de Politieke Opsporingsdiensten/Politieke Recherche Afdelingen waren veel mensen uit het voormalig verzet actief en het is zeer wel mogelijk dat zij uit wantrouwen jegens de uitkomsten van de zuiveringen²⁵² hun eigen onderzoeken startten. Wat betreft de zuivering van Hirschfeld was een zeker wantrouwen gerechtvaardigd, vanwege de personen die werden benaderd de zuiveringscommissie voor te zitten. In eerste instantie verzocht de regering de reder Heldring het voorzitterschap van de zuiveringscommissie te aanvaarden. Heldring bedankte voor de eer, omdat hij het werk in zo'n zuiveringscommissie te tijdrovend en te moeilijk vond. Bovendien trok het hem niet erg de zaak-Hirschfeld uit te rafelen. Hij vermoedde dat Hirschfeld (met wie hij naar eigen zeggen tot 1937 prettig contact had gehad) gedurende de bezetting al te grote tegemoetkoming jegens de Duitsers aan de dag had gelegd, hoewel Hirschfeld volgens Heldring zelf had gemeend dat hij 'goed vaderlander' gebleven was. Heldring beval onder andere de industrieel dr. F.H. Fentener van Vlissingen aan.²⁵³ Deze werd daarop door de regering gevraagd de zuiveringscommissie voor te zitten. Fentener van Vlissingen ging akkoord en werd voorzitter van een commissie die verder bestond uit oud-minister van Waterstaat ir. J.W. Albarda, de 'verzetsbankier' mr. G. van Hall, die later burgemeester van

²⁴⁷ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.123, 4/5/45. Zie voor Hirschfelds verzoek zijn functies te mogen neerleggen: ARA, Serie dubbel RvO, inv.nr. 799, verzoek Hirschfeld aan Koningin d.d. 5/5/45, p.1, 2, bijlage bij memorandum Hirschfeld d.d. 1/10/45 over het 'Stakingsbevel'.

²⁴⁸ ARA, Serie dubbel RvO, inv.nr. 799, stakingsbevel chef staf MG generaal mr. H.J. Kruls d.d. 13/5/45, bijlage bij memorandum Hirschfeld d.d. 1/10/45 over het 'Stakingsbevel'; Romijn, *Snel*, 289(n83).

²⁴⁹ Met Vos' aantreden (en dat van zijn sociaal-democratische secretaris-generaal dr. P. Kuin) leek er aanvankelijk een einde te zijn gekomen aan Hirschfelds invloed op het departement: De Liagre Böhl, Nekkers en Slot (red.), *Nederland industrialiseert!*, 179 en 180.

²⁵⁰ Zie: Hirschfeld, *Herinneringen bezettingstijd*, 187 en 188.

²⁵¹ MvJ, CABR, 5360/IX/'46 ('Hirschfeld'), bijlage bij rapport rechercheur PRA (= POD na 1/3/46) Den Haag Van der Weerd [voorletters onbekend] d.d. 27/3/46.

²⁵² Aalders en Hilbrink, *affaire Sanders*, 93.

²⁵³ De Vries, *Dagboek Ernst Heldring*, 1459, 27/7/45.

Amsterdam zou worden, oud-minister van Justitie en lid van de Hoge Raad mr. J. Donner en ir. L. Neher, voorheen vertegenwoordiger van de Raad van Verzet in het College van Vertrouwensmannen; secretaris was mr. J. le Poole.

Fentener van Vlissingen en Hirschfeld kenden elkaar onder andere van de *Deutsch-Niederländische Gesellschaft*, van welke Fentener van Vlissingen in Nederland de initiatiefnemer was. Fentener van Vlissingen had in mei 1940 korte tijd de organisatie van het bedrijfsleven ter hand genomen (werk dat door de commissie-Woltersom werd overgenomen) en had toen in kleine kring op bepaalde voorwaarden een samenvoeging van Nederland met Duitsland voorgesteld²⁵⁴, waarvan Hirschfeld vermoedelijk op de hoogte was.²⁵⁵ Na 1943 had Fentener van Vlissingen zijn sporen verdiend in het verzet. Volgens De Jong maakte Hirschfeld gebruik van zijn kennis over Fentener van Vlissingen. Hij refereerde gedurende de eerste hoorzitting van de commissie aan een incident uit 1933. Fentener van Vlissingen had destijds druk uitgeoefend op minister Verschuur om Hirschfeld vanwege diens joodse afkomst niet voor economische besprekingen naar Duitsland te laten afreizen.²⁵⁶ Hirschfeld vermeldde dat er 'van sommige zijden' pressie was uitgeoefend om hem te laten vervangen door 'een volledige ariër'. Hirschfeld sprak hierover later met De Jong. De Jong: "Hirschfeld vertelde dat hij daarbij de namen verzweeg en zelfs Fentener van Vlissingen niet heeft aangekeken. [...] Een ander zou onmiddellijk zijn losgebarsten. Fentener van Vlissingen, met welk recht zit u hier? [...] Maar zoals Hirschfeld het speelde, werd onderhuids een claim gelegd op de voorzitter van de commissie, die straks een oordeel moest uitspreken. Dat was een heel illustratief voorbeeld van de tactiek, die Hirschfeld in al die jaren had toegepast. [...] Hirschfeld genoot weer toen hij erover vertelde."²⁵⁷ Hoewel de aanstelling van Fentener van Vlissingen getuigt van onachtzaamheid in de uitvoering van de zuivering, lijkt het me twijfelachtig of Fentener van Vlissingen, wanneer hij onder druk zou zijn gezet door Hirschfeld, bij machte was de overige commissieleden in hun oordeel over Hirschfeld te beïnvloeden. Het betrekkelijk positieve oordeel dat de commissie-Fentener van Vlissingen over Hirschfelds beleid tijdens de bezetting velde, zou veeleer te danken kunnen zijn geweest aan het feit dat Hirschfeld zich ook tijdens zijn zuivering een bekwaam onderhandelaar betoonde. Hij voerde niet (zoals Frederiks deed) een verongelijkte campagne in de media, om te voorkomen dat er (door informatie over zijn beleid tijdens de bezetting publiek te maken) een stemming tegen hem ontstond. Voor publicatie van de memoires uit de bezettingstijd die hij in concept al eind juli 1945 gereed had, achtte hij de tijd nog niet rijp.²⁵⁸ Hij gaf de memoires overigens ook niet ter inzage aan de commissie.²⁵⁹ In plaats daarvan stelde hij over allerhande kwesties waarbij hij tijdens de bezetting betrokken was, zeer uitgebreide, 'goed' beargumenteerde nota's op, die hij de commissieleden ter hand stelde. Hirschfelds aanblijven tijdens de

²⁵⁴ (G.) Hirschfeld, *Fremdherrschaft*, 143.

²⁵⁵ Gezien het feit dat het Nederlandse college van secretarissen-generaal, waarop Hirschfeld zeer nadrukkelijk zijn stempel zette, in dezelfde tijd overwoog Fentener van Vlissingen als 'spokesman' tussen haar en de militaire autoriteiten te laten optreden, ligt het voor de hand dat beide destijds intensief contact gehad hebben. Zie: Hirschfeld, *Herinneringen bezettingstijd*, 37.

²⁵⁶ De Jong, *Koninkrijk IV*, 165(n1); id., *Koninkrijk XII*, 372(n3).

²⁵⁷ Uit een interview met De Jong in: Pam, *Onderzoekers*, 97. In het werk van Pam wordt abusievelijk vermeld dat Fentener in 1934 bij Verschuur pressie zou hebben uitgeoefend. De Jong plaatste die kwestie in zijn grote werk in 1933. Zie ook: Hirschfeld, *Herinneringen 33-39*, 39. Patijn spreekt over het genoemde zuiveringsproces in: Boot, *Duivel en diepzee*, 58.

²⁵⁸ Pas in 1960 werden ze (vrijwel ongewijzigd) gepubliceerd: Hirschfeld, *Herinneringen bezettingstijd*, 5.

²⁵⁹ RvO, Doc.I - 702, interview A.J. van der Leeuw met Hirschfeld 16/5/55, p.6.

bezetting kon op meer begrip rekenen dan dat van Frederiks, want Hirschfeld hield zich allereerst met de 'materiële belangen' van de bevolking bezig, terwijl men op Frederiks' departement veel sterker met politieke beslissingen (bijvoorbeeld de aanstelling van NSB-burgemeesters) werd geconfronteerd. Bovendien was Hirschfeld in de onderhandelingen met de bezettingsautoriteiten veel succesvoller geweest dan Frederiks, onder andere omdat Hirschfeld met zijn sector voor de bezetter meer te bieden had gehad dan Frederiks met de zijne.²⁶⁰

De commissie-Fentener van Vlissingen publiceerde in januari 1946 haar eindrapport. De commissie uitte in het rapport bewondering voor Hirschfeld en concludeerde dat het vooral door zijn zelfbewuste optreden was dat gedurende de oorlog het Nederlandse productie-apparaat in stand was gehouden, zodat vrijwel iedere Nederlander tot het najaar van 1944 een redelijke basis van bestaan had. Of zijn nut voor de Nederlandse bevolking groter was geweest dan zijn nut voor de bezetter [de formulering in de 'Aanwijzingen' op grond van welke Hirschfeld op zijn positie gebleven was - RdB], zou men volgens de commissie nooit met zekerheid kunnen zeggen. Hirschfelds beleid noopte volgens de commissie echter niet tot ontslag. Hirschfelds houding noopte daartoe wel. Men schreef dat Hirschfeld geen oog had gehad voor de geestelijke waarde van het verzet en men schreef dat hij 'door de wijze van uitvoering van zijn taak den geestelijken weerstand van ons volk meer [had] geschaad dan [...] noodzakelijk was'.²⁶¹ De tweede commissie die werd geraadpleegd, de commissie onder voorzitterschap van prof.mr. P. Scholten en mr. J.A.N. Patijn, moest bij wijze van een *second opinion* een oordeel geven over de redelijkheid van een eventueel ontslag van Hirschfeld en zij moest zo'n ontslag en de consequenties hiervan juridisch toetsen. Deze tweede commissie achtte het onjuist dat men van iemand die voor de materiële positie van het volk verantwoordelijk was, ook geestelijke leiding verwachtte, en adviseerde de regering Hirschfeld niet gedwongen te ontslaan. Door het advies van deze tweede commissie werd Hirschfeld in staat gesteld tegen een eventueel ontslag door de regering beroep aan te tekenen.²⁶²

Het kabinet-Schermerhorn was na het advies van de zuiveringscommissies in eerste instantie verdeeld over Hirschfelds ontslag. De KVP-ministers hadden bezwaren tegen zo'n ontslag en aanvankelijk had de SDAP'er/PvdA'er, vice-premier Drees dat ook. Volgens Romijn was de ministerraad doordrongen van Hirschfelds 'bruikbaarheid' tijdens de wederopbouw. Schermerhorn (die zelf tijdens de bezetting in de illegale pers had geschreven over 'Hirschfeld en zijn trawanten [...] die met glutton op hun ambtelijke stoel zaten vastgekleefd'²⁶³) was echter een voorstander van gedwongen ontslag, omdat hij de indruk had dat ambtenaren grotere kans maakten bij de zuivering 'de dans te ontspringen', naarmate hun positie een hogere was. Toen Drees een lijn trok met zijn partijgenoten in het kabinet, besloot het kabinet tot ontslag over te gaan. Hirschfeld werd per 10 mei 1946 eervol, maar ongevraagd ontslagen uit zijn functie van waarnemend secretaris-generaal.²⁶⁴ Hirschfeld, die

²⁶⁰ Romijn, *Snel*, 139.

²⁶¹ Zie: De Jong, *Koninkrijk XII*, 373; Romijn, *Snel*, 137. Het verslag van de commissie is te vinden in: ARA, AOK/KMP, inv.nr. 2134.

²⁶² Romijn, *Snel*, 137 en 138.

²⁶³ De Jong, *Koninkrijk Xb*, 1329.

²⁶⁴ Romijn, *Snel*, 138 en 139.

over het besluit van het kabinet zeer kwaad zou blijven²⁶⁵, ging tegen zijn ontslag in beroep; de Raad van State moest nu haar advies uitspreken. Hirschfeld werd gesteund door tweenvijftig (oud-)medewerkers, die onder leiding van Van der Kooy een rekest aan de Koningin richtten.²⁶⁶ De Raad van State kwam tot de conclusie dat Hirschfelds miskennen van de waarde van het ondergronds verzet niet van zodanige betekenis was dat hem anders dan op eigen verzoek ontslag kon worden gegeven en legde het oude besluit van de ministerraad ter vernietiging voor bij de Kroon. Het nieuwe kabinet-Beel dat in juli 1946 aantrad, liet Hirschfelds gedwongen ontslag in november bij Koninklijk Besluit vernietigen: met het kabinet-Beel was een nieuwe minister van Handel en Nijverheid (dat nu opnieuw Economische Zaken werd genoemd) aangetreden, de KVP'er Huysmans, die een 'staunch supporter'²⁶⁷ van Hirschfelds beleid tijdens de bezetting was geweest. Overigens bleef door toedoen van de minister van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening S.L. Mansholt en van Koningin Wilhelmina in het KB de passage gehandhaafd waarin Hirschfeld onvoldoende begrip voor de geestelijke waarde van het verzet werd verweten.²⁶⁸ Hirschfeld zou op eigen verzoek per 1 januari 1947 met dankbetuiging voor zijn diensten worden ontslagen als waarnemend secretaris-generaal van Economische Zaken en van Landbouw. Binnen een week volgde Hirschfelds aanstelling als 'Regerings-commissaris in algemeenen dienst'; als 'autonoom' adviseur van de minister van Buitenlandse Zaken.

De eerste zuiveringscommissie zette de toon van de zuivering met het (op zichzelf milde) advies aan de minister dat Hirschfeld niet op grond van zijn beleid gedurende de bezetting kon worden ontslagen, maar wel vanwege 'onachtzaamheid' wat betreft zijn voorbeeldfunctie. Zulke maatstaven mochten natuurlijk worden gebruikt bij de beoordeling van een secretaris-generaal die zichzelf beschouwde als de persoon aan wie het wettig gezag gedelegeerd was, die de facto als een (niet parlementair-gecontroleerde) minister opereerde en die, hoewel hij openbaar optreden vermijdde²⁶⁹, ook als zodanig werd gezien door de bevolking. De tweede commissie achtte het evenwel slechts oirbaar Hirschfeld naar ambtelijke maatstaven te beoordelen: een beoordeling die de eerste commissie al in het voordeel van Hirschfeld had laten uitvallen. Dat het kabinet-Schermerhorn toch besloot Hirschfeld vanwege zijn 'politieke onachtzaamheid' te ontslaan, deed zij met de wetenschap dat Hirschfeld in hoger beroep goede kans maakte te worden vrijgepleit, omdat alleen zijn houding en niet langer zijn daden ter discussie stonden; dat risico nam het kabinet op de koop toe. De kwestie kreeg met de aantreding van het kabinet-Beel definitief een voor Hirschfeld gunstige wending. De uitkomst van onder andere Hirschfelds zuivering stond volgens sommige tijdgenoten in schril contrast met de zuivering van lagere ambtenaren. Bij rijk, provincies en gemeenten zouden in totaal waarschijnlijk meer dan zestienduizend ambtenaren worden weggezuiverd.²⁷⁰

²⁶⁵ Op 13 mei 1947, vlak voordat (door onder andere Hirschfeld) de beslissing werd voorbereid tot militair ingrijpen in Indonesië, sprak Hirschfeld Schermerhorn (die nu voorzitter was van de commissie-generaal voor Nederlands-Indië) in Batavia. Beide spraken over de situatie in Indië en over Hirschfelds zuivering. Hirschfeld noemde het kabinetsbesluit uit mei 1946 een 'Kabinetséchee'. Na het gesprek met Schermerhorn bedronk Hirschfeld zich 's avonds in sociëteit De Harmonie in Batavia, en hij liet daarbij nogal luidruchtig aan de andere gasten weten dat hij Schermerhorn de kabinetsbeslissing uit mei 1946 nooit zou vergeven. Zie: Smit, *Dagboek Schermerhorn*, 515, 13/5/47, en 529, 14/5/47.

²⁶⁶ Romijn, *Snel*, 138. Rekest aanwezig in: RvO, Doc.I - 702.

²⁶⁷ Rhijnsburger, 'Political Biography as a Vehicle', 135.

²⁶⁸ De Jong, *Koninkrijk XII*, 374.

²⁶⁹ Hirschfeld, *Herinneringen bezettingstijd*, 204.

²⁷⁰ Hoek, *Herstel*, 150 en 151.

Ongeacht de houding die de eerste twee naoorlogse kabinetten ten aanzien van Hirschfelds zuivering innamen, maakten zij gedurende het zuiveringsproces van zijn diensten gebruik. Zo werd op basis van Hirschfelds ramingen van oorlogsschade in Nederland²⁷¹ in oktober 1945 een schadeclaim aan de geallieerde bezetters van Duitsland aangeboden. Juist op Hirschfelds departementen had men gedurende de bezetting, met het oog op schadevergoedingskwesties in de toekomst, Duitse vorderingen zo goed mogelijk gedocumenteerd.²⁷² In juni 1946 was Hirschfeld (hoewel strikt genomen niet als regeringsvertegenwoordiger) als getuige opgetreden in de zaak tegen Seyss-Inquart tijdens de Neurenberger processen. Vervolgens bezocht hij in juli 1946 met een regeringsopdracht²⁷³ Indië, om er onderzoek te verrichten naar de financiële positie van het land.²⁷⁴ Tenslotte besloot het kabinet-Beel in oktober 1946, nog vóór haar beslissing over de vernietiging van Hirschfelds ontslag in november, Hirschfeld in dienst te nemen om te adviseren inzake het beleid dat Nederland ten aanzien van Duitsland moest voeren. Terecht concludeert de politicoloog Rhijnsburger: '[...] even before Hirschfeld was allowed to leave the Dutch state-apparatus by the front door, he had already been quietly pulled in again through a specially created side door'.²⁷⁵

Inzake Duitsland moest in de herfst van 1946 nog een officieel Nederlands beleid worden geformuleerd. Centrale vragen als: wilde de regering Duitsland weer zelfstandig laten worden(?); moest er in Duitsland een centrale regering komen(?); meende de regering dat een voor Nederland belangrijke herleving van de Duitse economie bereikt kon worden zonder gevaar voor hernieuwde Duitse agressie(?), waren nog niet beantwoord. Naast serieuze regeringsplannen om op grote schaal in Nederland woonachtige Duitsers uit te zetten²⁷⁶, hadden wat betreft Duitsland in het voorgaande jaar drie zaken de aandacht opgeslokt. Allereerst hield de regering zich bezig met de materiële vergoeding van de oorlogsschade. In het memorandum dat in oktober 1945 naar de geallieerde bezettingsmachten was uitgegaan, was een 'astronomisch groote'²⁷⁷ vordering op Duitsland (vijfentwintig miljard gulden in de waarde van 1938) vervat. Nederland kreeg vooralsnog zevenentwintig miljoen gulden aan herstelbetalingen toegezegd.²⁷⁸

Ten tweede hield de regering zich bezig met de vergoeding van de schade die door de Duitse bezetter in Nederland was aangericht door middel van annexatie van Duits grondgebied. Gedurende de bezettingstijd had minister van Buitenlandse Zaken in ballingschap Eelco van Kleffens namens de regering een artikel in het toonaangevende Amerikaanse tijdschrift

²⁷¹ Neuman, *Seyss-Inquart*, 155.

²⁷² RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.54, 21/2/45.

²⁷³ Van der Beugel, 'Hans Max Hirschfeld', 327.

²⁷⁴ *Keesings historisch archief* 1946-1948, 6792. In december 1946 werd hij nogmaals gevraagd, maar daar Schermerhorn en de Commissie-Generaal inmiddels waren aangetreden, wees hij het verzoek af: Smit, *Dagboek Schermerhorn*, 515, 13/5/47; Wiebes en Zeeman, *Dagboek Boon*, 66, 8/5/47.

²⁷⁵ Rhijnsburger, 'Political Biography as a Vehicle', 135.

²⁷⁶ Zie: Bogaarts, "'Weg met de moffen'"; id., 'Weg met de moffen'.

²⁷⁷ (A.) van Kleffens, 'Buitenlandse economische politiek', 114.

²⁷⁸ Beunders en Selier, *Argwaan*, 13.

Foreign Affairs gepubliceerd waarin hij schreef dat de Duitsers bij grootscheepse inundaties in Nederland, 'will have to pay, perhaps, with their own territory for the ruined land'.²⁷⁹ Hoewel Van Kleffens zijn oproep met name had gedaan om schade in Nederland te voorkomen (Van Kleffens was net als veel leden van de regering en net als bijvoorbeeld Drees geen echte voorstander van annexatie), ontstond er in Nederland tijdens de bezetting (in de illegaliteit) en na de bezetting een annexionistische beweging.²⁸⁰ Halverwege 1945 werd een commissie onder leiding van SDAP-voorzitter Koos Vorrink gevormd om het draagvlak in Nederland voor en de mogelijkheid van Nederlandse annexaties ten koste van Duitsland te bestuderen, hetgeen uiteindelijk leidde tot een beslissing van de regering-Beel bij de geallieerde bezettingsmachten aan te dringen op beperkte 'grenscorrecties'.²⁸¹ Een memorandum over die grenscorrecties zou in november 1946 naar de geallieerde bezettingsmachten worden verzonden.

In de derde plaats probeerde het ministerie van Buitenlandse Zaken te worden betrokken bij de geallieerde besluitvorming over Duitsland. De Nederlandse economie had voor een goed functioneren een welvarend Duits achterland als afzetgebied nodig. Om bezettingskosten te sparen werden de bezettingszones door de geallieerde bezettingsmachten evenwel economisch van Nederland afgeschermd. Zo stonden de Britse bezettingsautoriteiten (die het aan Nederland grenzende gebied beheerden) niet toe dat de door hen bezette zone via de Rotterdamse haven werd bevoorrad. Bovendien werd de Nederlandse export naar Duitsland zeer sterk beperkt. Ook in de rest van Europa was er sprake van protectionisme vergeleken waarbij het vooroorlogse 'kinderspel' was, zodat Nederland dat zo sterk van zijn export afhankelijk was, economisch in het nauw kwam.²⁸² Bovendien kwam de Nederlandse industrie in de problemen doordat de geallieerde bezetters in Duitsland uit veiligheidsoverwegingen een politiek voerden van (industriële) productiebeperkingen, die zijn weerslag had op de leveringen aan Nederland.

In november 1946 gaven de geallieerde bezettingsmachten het startsein tot een voorbereiding voor een vredesconferentie met de kleine geallieerde landen over Duitsland, waarna een vredesverdrag tot stand zou moeten komen. Ze verlangden van elk der kleine geallieerde landen een visie op de toekomst van Duitsland. In januari 1947 zouden de kleine geallieerde landen dan gelegenheid krijgen hun visie en hun desiderata (zoals de Nederlandse territoriale claims) toe te lichten tegenover de plaatsvervaarders van de ministers van Buitenlandse Zaken van de geallieerde grote vier. Tegen de achtergrond van een schrijnend gebrek aan interesse van de Nederlandse bevolking en haar politici voor buitenlandse politiek, moest de regering in het najaar van 1946 plotsklaps een coherent en breed gedragen beleid ten aanzien van de Duitse toekomst ontwikkelen. De desinteresse was te wijten aan de binnenlandse problematiek die alle aandacht opeiste, aan de crisis in Indië en aan de traditie van neutraliteitspolitiek die in Nederland tot 1940 bestond; een traditie die met het 'universele' veiligheidsbeleid binnen het kader van de Verenigde Naties (het zogenaamde *One World*-concept) feitelijk tot 1948 zou

²⁷⁹ Van Kleffens, 'If the Nazis flood Holland', 11; Van Kleffens, *Belevenissen* II, 117.

²⁸⁰ Een enorme hoeveelheid pro-annexatiebrochures zag in 1945 het daglicht, onder andere van het Comité voor Gebiedsuitbreiding, waaraan bijvoorbeeld ook Ries zijn bijdrage leverde: Ries en Bestebreurtje (red.), *Inlijving van Duitsch grondgebied*. In Henssens biografie over Ries, *Welmenend cynicus*, wordt deze betrokkenheid van Ries bij de annexionistische beweging niet genoemd.

²⁸¹ Zie voor de discussie in Nederland over annexatie/grenscorrectie onder andere: Bogaarts, "'Land in zicht?"; Lademacher, 'Niederlande und Deutschland 1945-1949'; Schaper, 'Wij willen zelfs niet München-Gladbach!'.

²⁸² Griffiths en Van Zanden, *Economische geschiedenis*, 190.

worden voortgezet. Pas toen zou Nederland meewerken aan een West-Europese 'blokvorming' tegen de al dan niet vermeende Sovjet-dreiging.²⁸³

Haast was geboden. Bij het ministerie van Buitenlandse Zaken was in augustus 1945 met het oog op een eventueel vredesverdrag met Duitsland een 'Directie Duitschland' opgericht, maar deze was na korte tijd opgeheven, omdat zo'n directie niet in de departementale structuur pastte.²⁸⁴ Voorlopig waren de taken ondergebracht bij de Directie Politieke Zaken, van welke jhr.mr. H.F.L.K. van Vredenburg de chef was. Toen op voorspraak van diens medewerker A.Th. Lamping (in de jaren dertig Hirschfelds plaatsvervanger bij Handel en Nijverheid) niet langer de economische relatie met, maar ook de politiek ten aanzien van Duitsland op de agenda werd gebracht²⁸⁵, had Van Vredenburg gemeend dat met de beschikbare krachten niets van het werk zou terechtkomen en trok hij het 'fertiele' brein Hirschfeld aan. Van Vredenburg wilde Hirschfeld de coördinator maken van alle op het Duitse vraagstuk betrekking hebbende economische aangelegenheden. Omdat hiertegen binnen het kabinet bezwaren rezen²⁸⁶, Hirschfeld was immers nog niet formeel gezuiverd, werd eind oktober 1946 binnen de ministerraad overeengekomen dat ten aanzien van Duitsland een uit ambtenaren bestaande interdepartementale, coördinerende commissie onder voorzitterschap van Van Vredenburg zou worden benoemd, waarin Hirschfeld aanvankelijk economisch adviseur zou zijn. Deze commissie werd nu belast met de opstelling van de Nederlandse politieke visie op Duitsland. Naast zijn werk in de commissie bezocht Hirschfeld in het najaar van 1946 met Van Vredenburg Berlijn om er de activiteiten van de Militaire Missie te onderzoeken. De militaire missie, die de ambasadewerkzaamheden waarnam, had een enorm aantal personeelsleden in dienst en er waren verhalen in de pers verschenen over losbandigheid, corruptie en smokkel van sommigen onder hen.²⁸⁷

Terwijl de Kamer bij de beantwoording van vragen over de grondslagen van het regeeringsbeleid terzake Duitsland door minister van Buitenlandse Zaken mr. C.G.W.H. baron Van Boetzelaer van Oosterhout met een kluitje in het riet werd gestuurd²⁸⁸ probeerde de interdepartementale commissie met spoed tot een formulering van het beleid inzake Duitsland te komen. Uit de manier waarop de commissie haar opdracht ter hand nam, blijkt niet dat men zich er rekenschap van gaf dat het beleid dat werd ontwikkeld ook daadwerkelijk breed draagvlak moest hebben. Uit de diverse provincies werden op uitnodiging van minister-president Beel door de commissarissen der Koningin deputaties afgevaardigd, die door de commissie werden gehoord over hun gedachten en wensen inzake een vredesverdrag met Duitsland. Ook werden vertegenwoordigingen van de gemeenten Amsterdam en Rotterdam gehoord en werd met de pers gesproken. De bewering van Van Boetzelaer van Oosterhout dat de zogenaamde 'hearings' waren georganiseerd om het Nederlandse volk in zo breed mogelijke lagen te berei-

²⁸³ Zie: Schaper, 'Van afzijdigheid naar bondgenootschappelijkheid' 327 en 328.

²⁸⁴ Kersten, 'Nederland en de buitenlandse politiek', 611.

²⁸⁵ Schaper, 'Security Policy of the Netherlands', 99.

²⁸⁶ Van Vredenburg, *Den Haag*, 226 en 228.

²⁸⁷ Bogaarts, *kabinet-Beel*, band A, 301; Van Vredenburg, *Den Haag*, 518; ARA, AOK/KMP, inv.nr. 2171, rapport van de 'Commissie tot onderzoek der klachten omtrent de Nederlandse Militaire Missie bij de Geallieerde Bestuursraad te Berlijn' d.d. 15/8/47, p.2.

²⁸⁸ Bogaarts, *kabinet-Beel*, band A, 525.

ken²⁸⁹ ten spijt, bestonden de deputaties die naar de 'hearings' werden afgevaardigd in hoofdzaak uit vertegenwoordigers van het bedrijfsleven uit de diverse regio's, bijvoorbeeld vertegenwoordigers van belangrijke ondernemingen in die regio's, vertegenwoordigers van de diverse Kamers van Koophandel en vertegenwoordigers van de bedrijfsorganisaties. Dat, zoals de historicus Bogaarts schreef, vertegenwoordigers van de fracties van de politieke partijen in de Kamers werden gehoord²⁹⁰ is niet correct, hoewel dit wellicht aanvankelijk de bedoeling is geweest.

Het feit dat de politiek juist niet vooraf werd betrokken bij de bepaling van het beleid, deed de fractievoorzitter en buitenlandspecialist van de PvdA in de Tweede Kamer Van der Goes van Naters (die via via op de hoogte raakte over de 'hearings' en over de plannen de voorlopige formulering van het beleid ten aanzien van Duitsland naar aanleiding van die 'hearings' door Hirschfeld en Lamping op te laten stellen) opmerken dat 'hearings' niet het geëigende middel waren voor dit onderwerp dat volgens hem ieder Nederlands gezin gelijk aanging, en waarover derhalve in de volksvertegenwoordiging moest worden gesproken. De deputaties werden volgens Van der Goes van Naters uit zakelijk belanghebbenden bij facetten van de kwestie samengesteld, zodat men de uitkomst van de 'hearings' al tevoren kon voorspellen, niet in de laatste plaats door de keuze der rapporteurs, Hirschfeld en Lamping. De uitkomst van de 'hearings' zou volgens Van der Goes van Naters zeer eenzijdig economisch zijn, terwijl het Duitse probleem in hoofdzaak een cultureel-politiek probleem was.²⁹¹ 'Zoo kan ik mij voorstellen,' schreef Van der Goes van Naters, 'dat alle hearings tot uitdrukking brengen, dat een economisch krachtig centralistisch Duitsland voor ons gewenst is, zelfs als dit een politiek krachtig en politiek agressief Duitsland tot gevolg zou kunnen hebben, terwijl deze zelfde mensen [de afgevaardigden tijdens de 'hearings' - RdB] als huisvaders zouden smeken, niet weer de mogelijkheid te doen ontstaan van een nieuwe Duitse agressie en dus vernietiging van al onze welvaart, zelfs als een definitieve wijziging van onzen export en dus van onze productie daarvan het gevolg zou zijn.' Vervolgens beklagde Van der Goes van Naters zich erover dat inzake dit zeer belangrijke probleem velen werden geraadpleegd, maar dat het blijkbaar niet nodig werd bevonden de volksvertegenwoordigers in de Tweede Kamer te horen.²⁹² Van Boetzelaer van Oosterhout verzekerde Van der Goes van Naters hierop in zijn reactie dat de Kamer vóór de Grote Mogenheden van het Nederlandse beleid ten aanzien van Duitsland op de hoogte werd gesteld.²⁹³

Tijdens de hearings werd gesproken over specifieke wensen van de verschillende deputatieleden om de schade die door de Duitsers tijdens de bezetting was aangericht door vorderingen op en herstelbetalingen door Duitsland te laten herstellen. Van klachten over het protectionisme van het geallieerde opperbevel in de verschillende bezettingszones werd notitie gemaakt. Voorts werden de Nederlandse plannen om tot grenscorrecties met Duitsland te komen ter sprake gebracht. Tenslotte moesten de deputatieleden hun licht laten schijnen op de toekomst.

²⁸⁹ ARA, Coll. Van der Goes van Naters, inv.nr. 22, reactie Van Boetzelaer van Oosterhout d.d. 2/1/47 op brief Van der Goes van Naters, p.2.

²⁹⁰ Bogaarts, *kabinet-Beel*, band A, 530.

²⁹¹ ARA, Coll. Van der Goes van Naters, inv.nr. 22, brief Van der Goes van Naters aan Van Boetzelaer van Oosterhout d.d. 30/12/46, p.1. Zowel Van der Goes van Naters als Van Boetzelaer van Oosterhout stuurden het bericht naar Beel. Het is derhalve eveneens aanwezig in: ARA, AOK/KMP, inv.nr. 1419. Bogaarts somt in zijn grote werk de strekking van sommige passages uit de brief op. Zie: Bogaarts, *kabinet-Beel*, band A, 531 en 532.

²⁹² ARA, Coll. Van der Goes van Naters, inv.nr. 22, brief Van der Goes van Naters aan Van Boetzelaer van Oosterhout d.d. 30/12/46, p.1.

²⁹³ ARA, Coll. Van der Goes van Naters, inv.nr. 22, reactie Van Boetzelaer van Oosterhout d.d. 2/1/47 op brief Van der Goes van Naters, p.2.

stige economische en politieke positie van Duitsland. Centrale vragen waren of de Duitse economie zodanig moest worden ingericht dat er geen militaire dreiging meer van Duitsland kon uitgaan. Bijvoorbeeld de zware industrie moest in zo'n geval worden beperkt. De nieuwe basis waarop de Duitsers dan hun economie moesten grondvesten (de productie van landbouw- en consumptiegoederen) zou tot gevolg hebben dat de Nederlandse agrarische sector en de consumptiegoederensector sterke concurrentie uit Duitsland konden verwachten. Tenslotte moesten de gedeputeerden hun mening geven over de gevolgen voor de veiligheid van Nederland van de deling van Duitsland in westelijke zones en in een oostelijke zone.

De 'hearings' met de deputaties uit de provincies werden naast Van Vredenburg en Hirschfeld die de bijeenkomsten afwisselend leidden, ook door commissielid Lamping bijgewoond. Ze verliepen zoals Van der Goes van Naters had voorspeld. Economische desiderata voerden de boventoon: naast specifieke aan de provincie gebonden hersteleisen bepleitten de meeste deputaties ten bate van de industrie in hun provincie een herstel van de aanlevering van Duitse grondstoffen en halffabrikaten, ook uit chemische industrie en de metaalindustrie (sectoren die militaire waar konden produceren). Ook werd unaniem een stop van kunstmatige beperking van de Nederlandse export door de geallieerden bepleit, evenals een waarborg tegen protectionisme van Duitse kant in de toekomst. Tenslotte werd herstel van de Duitse koopkracht bepleit, zodat in de toekomst in het Duitse afzetgebied opnieuw Nederlandse producten zou worden geïmporteerd. Over de industrie voor oorlogsdoeleinden lieten de delegatieleden zich steeds in algemene termen uit: die moest worden belemmerd, maar in een structuurverandering van de Duitse economie om een militaire dreiging te minimaliseren (zoals in het Amerikaanse plan-Morgenthau, dat in een re-agrarisering van Duitsland voorzag), zag men meestal niets. Voorts werd een aantal keren de wens geuit het naoorlogse Nederlandse surplus aan boeren op Duits grondgebied te laten werken, zodat dit niet vanwege ruimtegebrek gedwongen was te emigreren naar Canada of Australië. Niet-economische onderwerpen zoals de eenheid van Duitsland of de noodzaak van een federatieve staatsvorm in Duitsland werden tijdens de 'hearings' van de deputaties enkele malen door de commissieleden ter sprake gebracht. De meeste deputatieleden wisten niet goed raad met deze onderwerpen, er was vooraf niet over gesproken. Hirschfeld betoonde zich tijdens de 'hearings' geïnteresseerd in informatie over de voedseldistributie in Duitsland; enkele deputatieleden reisden met enige regelmaat door Duitsland.²⁹⁴

Tijdens het gesprek dat Van Vredenburg, Lamping en Hirschfeld met de pers voerden en tijdens het gesprek dat ze met de vertegenwoordigers van gemeente Amsterdam voerden, werden veel meer dan met de provinciale deputaties 'politieke' ideeën uitgewisseld. In de delegatie van Amsterdam liet vooral delegatielid Ernst Heldring zijn licht schijnen over het probleem van de grenscorrecties. Heldring meende dat grenscorrecties niet pasten in een streven westelijk Duitsland op het westen te oriënteren. Hirschfeld zei in reactie hierop dat hij van mening was dat men moest trachten de Duitse industriële politiek te brengen in het kader van de nog te vormen Europese economische samenwerking. Indien dat lukte waren veel economische remmen die nu aan Duitsland werden opgelegd overbodig. 'Het geval Duitsland moet de toetsteen worden van de mogelijkheid van economische samenwerking in Europa,' betoogde hij.²⁹⁵

²⁹⁴ ARA, AOK/KMP, inv.nr. 1419, notulen van de besprekingen in november/december 1946 van de 'Interdepartementale commissie voor Duitsland' met de deputaties van de Commissarissen van de Koningin.

²⁹⁵ ARA, AOK/KMP, inv.nr. 1419, notulen van de bespreking van de 'Interdepartementale Commissie voor Duitsland' met de deputatie van de burgemeester van Amsterdam d.d. 4/12/46, p.5.

Alle vertegenwoordigers van de pers²⁹⁶ geloofden dat Duitsland binnen afzienbare tijd weer een centrale regering zou hebben. A.J.P. Tammes en Van der Willen, de vertegenwoordigers van de liberale dagbladen *De Nieuwe Rotterdamsche Courant* en *Het Algemeen Handelsblad* waren van mening dat Nederland de grenscorrectie- en herstelbetalingen als objecten voor onderhandeling moest beschouwen. Die onderhandelingen moesten worden gevoerd juist met een centrale Duitse overheid, en niet met de geallieerden omdat de laatsten alleen oog hadden voor hun eigen belangen. Tegenover een centrale Duitse regering stond Nederland veel sterker. Inzake mogelijke Duitse agressie meende Tammes dat deze alleen mogelijk was indien Duitsland met een ander land pacteerde. Hierbij sloot K. Voskuil van het sociaal-democratische *Het Vrije Volk* zich aan. Voskuil was tegen grenscorrecties, omdat ze gevaarlijke nationalistische gevoelens opriep in Duitsland. Ook een verdeeld Duitsland vormde een gevaar, omdat vanwege het eenheidsstreven een bondgenoot (mogelijk de Sovjetunie) zou worden gezocht. Alle vertegenwoordigers van de pers waren van mening dat de plannen tot grenscorrecties niet mochten worden doorgezet of tot het uiterste moesten worden beperkt. Een uitzondering vormde Teixeira van het communistische dagblad *De Waarheid*, die te kennen gaf dat hij van mening was dat grenscorrecties moesten worden doorgevoerd en dat de Duitse bevolking uit de geannexeerde gebieden moest worden verdreven. Joop Lückcr van het rooms-katholieke *de Volkskrant* bracht naar voren dat Nederland moest deelnemen aan de bezetting van Duitsland, om zo in het geallieerde bestuursapparaat invloed te verwerven. De gevaren van een Duitse agressie werden volgens Lückcr 'sterk overschat'. Het Nederlandse publiek had er volgens hem geen idee van hoezeer Duitsland had 'geleden'.

Hirschfeld constateerde in het gesprek met de pers dat de handel met de Britse zone veel moeilijker verliep dan die met de Amerikaanse, omdat de Amerikanen geneigd waren de handel in Duitse handen te laten. Er werd veel meer geproduceerd in Duitsland dan officieel bekend was bij de Britse autoriteiten. Hirschfeld hoopte dat de op te richten 'Trustmaatschappij voor de Handel van Nederland met het buitenland' (een vereniging ter bevordering van de handel met Duitsland, waarvan Hirschfeld en bijvoorbeeld ook Heldring lid waren, en die van 1947 tot 1949 zou bestaan²⁹⁷) er in zou slagen een deel van die nu 'zwarte productie' voor Nederland te bemachtigen. Wat betreft de attitude van de Nederlandse deputatieleden die hij tijdens de 'hearings' had gesproken, concludeerde hij dat in 'tegenstelling tot zijn verwachtingen tijdens de "hearings" nooit de wensch [werd] geuit om tot mindere afhankelijkheid van Duitsland te geraken'.²⁹⁸

Schaper²⁹⁹ en Bogaarts³⁰⁰ merken beide op dat het materiaal dat tijdens de 'hearings' werd verzameld, verwerkt werd in de rapporten die Hirschfeld over de economische aspecten en die Lamping over de politieke aspecten van het Nederlandse beleid terzake Duitsland zouden schrijven, en waaruit een Nederlands memorandum aan het adres van de geallieerde grote vier ter conferentie in Londen zou worden gedestilleerd. Ik zet bij de

²⁹⁶ Gesproken werd met: dr. J.A.H.J.S. Bruins Slot (*Trouw*) [als Tweede Kamerlid tevens lid van de vaste commissie voor Buitenlandse Zaken van de Tweede Kamer], Izaäks [voorletters onbekend] (*Parool*), J.M. Lückcr (*Volkskrant*), A.J.P. Tammes (*NRC*), Teixeira [voorletters onbekend] (*Waarheid*), K. Voskuil (*Vrije Volk*) en Van der Willen [voorletters onbekend] (*Algemeen Handelsblad*).

²⁹⁷ ARA, Archief Hirschfeld/Trustmaatschappij, inv.nr. I.

²⁹⁸ ARA, AOK/KMP, inv.nr. 1419, notulen vergadering 'Interdepartementale Commissie voor Duitsland' met vertegenwoordigers van de pers d.d. 10/12/46, p.2-10.

²⁹⁹ Schaper, 'Security Policy of the Netherlands', 99.

³⁰⁰ Bogaarts, *Kabinet-Beel*, band A, 530.

verwerking van dat materiaal uit de 'hearings' in de conceptnota's van Hirschfeld en Lamping mijn vraagtekens. Hirschfeld en Lamping kregen zeer verregaand de mogelijkheid in hun conceptnota's hun eigen ideeën over de toekomst van Duitsland naar voren te brengen, onafhankelijk van de uitkomsten van de 'hearings'. In de eerste plaats gaven met name de afgevaardigden uit de provincies die tijdens de 'hearings' werden gehoord, eenvoudigweg een verlanglijstje inzake schadevergoeding en economische concessies. Ze hadden zich nauwelijks een mening gevormd over het algemene beleid dat Nederland ten aanzien van Duitsland moest voorstaan, bijvoorbeeld ten aanzien van de productiebeperkingen in Duitsland en ten aanzien van het veiligheidsbeleid dat Nederland moest aanhangen. Alleen tijdens de 'hearing' met de gedeputeerden uit Amsterdam en tijdens de gesprekken met vertegenwoordigers van de pers werd meer dan in zeer algemene termen over de consequenties van 'politiek' beleid gesproken. Deze gesprekken hadden geenszins een bindend, maar veeleer een zeer vrijblijvend karakter.

Het gebrek aan meningsvorming van de provinciale afgevaardigden over de buitenlandse politiek deed Lamping in zijn conceptnota dan ook opmerken dat de commissie tijdens de 'hearings' tevergeefs gezocht had naar constructieve ideeën over de politieke verhoudingen waaronder het toekomstige Duitsland diende te leven. Het Nederlandse volk had over de politiek ten aanzien van Duitsland volgens Lamping niet voldoende nagedacht. Het kon 'scherp koloniaal en economisch denken', maar men moest zich afvragen of de belangstelling voor, en de kennis van internationaal-politieke vraagstukken niet was gedaald beneden een peil dat nodig was, wilde Nederland de positie van middelgrote mogendheid [!] kunnen handhaven.³⁰¹ Lamping gaf aan dat zijn gedachtengang in de conceptnota als gevolg van de politieke inertie van zijn gesprekspartners tijdens de 'hearings' dan ook een zeer subjectief karakter droeg.³⁰² Lamping leek evenwel niet toe te staan dat als gevolg van die subjectiviteit zijn ideeën werden verworpen: mocht de gedachtengang in zijn conceptnota door de regering niet als onjuist worden beschouwd, maar mocht als bezwaar ertegen worden aangevoerd, dat te weinig werd rekening gehouden met de publieke opinie in Nederland, dan zou dit aldus Lamping impliceren 'dat ons volk zijn eigen belangen niet begrijpt'. Wel zeer merkwaardig en in tegenspraak met het feit dat de politiek door de commissie buiten de vaststelling van het beleid ten aanzien van Duitsland gelaten werd, is de remedie die Lamping aandroeg tegen de politieke desinteresse van het Nederlandse volk: een scherp debat in de Kamer ('het beproefde Britse systeem').³⁰³ Kennelijk zag hij er geen kwaad in van zijn democratische gezindheid te getuigen wanneer die democratie een snelle uitvoering van zijn ideeën niet in de weg stond. Ook Hirschfeld ergerde zich aan het gebrek aan visie op de internationale politiek³⁰⁴, maar hij verbond daaraan niet dezelfde conclusie als Lamping. Weliswaar wenste hij snel een constructief debat in de Staten-Generaal, 'doch dan niet in Comité-Generaal'.³⁰⁵ Kennelijk vreesde hij de uitkomsten van een politiek debat dat in het land scherp in de gaten werd

³⁰¹ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1900, nota A.Th. Lamping 'Politieke aspecten van het vraagstuk Duitsland' d.d. 17/12/46, p.1; vgl. Neuman, *Impasse*, 216; nota Lamping eveneens aanwezig in: ARA, AOK/KMP, inv.nr. 1419.

³⁰² ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1900, nota A.Th. Lamping 'Politieke aspecten van het vraagstuk Duitsland' d.d. 17/12/46, p.2.

³⁰³ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1900, nota A.Th. Lamping 'Politieke aspecten van het vraagstuk Duitsland' d.d. 17/12/46, p.48.

³⁰⁴ Hirschfeld zou in 1954, mede uit onvrede over de kennis in Nederland van de internationale politiek, voorzitter worden van het Nederlandsch genootschap voor internationale zaken, dat *Internationale spectator* uitgaf.

³⁰⁵ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1901, nota Hirschfeld 'De economische vraagstukken van Duitsland en de vredesonderhandelingen' d.d. 7/12/46, p.68.

gehouden.

Van Boetzelaer van Oosterhout zou zijn belofte aan Van der Goes van Naters dat de Kamer vóór de geallieerde grote vier op de hoogte werd gesteld van het Nederlands beleid, breken.³⁰⁶ Tot een werkelijk Kamerdebat over de beginselen van het Nederlands beleid ten aanzien van Duitsland zou het nooit komen. Pas bij de behandeling in november 1947 van de begroting van Buitenlandse Zaken voor 1948, werd kort het beleid doorgenomen.³⁰⁷ Door de ontwikkelingen in de kwestie-Indië was de aandacht voor de Duitse kwestie verslapt. Bovendien hadden de fracties in de Tweede Kamer, met uitzondering van de CPN-fractie, geen fundamentele kritiek op het geformuleerde beleid.

³⁰⁶ Bogaarts, *kabinet-Beel*, band A, 527.

³⁰⁷ Bogaarts, *kabinet-Beel*, band A, 542. In maart 1947 was het beleid in de Eerste Kamer kort besproken.

Hoofdstuk 4

"Au-dessus de la guerre, il y a la Paix".³⁰⁸

Hirschfelds nota uit 1946 en de invloed ervan op de vorming van de grondslagen van de Nederlandse naoorlogse politiek ten aanzien van Duitsland

Eind maart 1946 keurden de geallieerden een eerste gezamenlijk zogenaamd *'Industrieplan'* voor Duitsland goed. De bepalingen in dit plan schreven de Duitse zware industrie (vanwege de oorlogsdreiging die er van deze industrie uitging) productiemaxima voor, waardoor Duitsland veel sterker dan voorheen afhankelijk zou moeten worden van haar agrarische sector. Anders dan de goedkeuring van het besluit deed vermoeden, was er van echt constructieve geallieerde samenwerking inzake Duitsland geen sprake, vanwege de verschillende doelen die de bezettingsmogendheden (met hun uiteenlopende ideologische uitgangspunten) in het door hen bezette gebied nastreefden. De vier bezettingszones waren strikt van elkaar gescheiden. Alleen de Britten en de Amerikanen waren in hun doelstellingen tot op zekere hoogte gelijkgestemd. Bovendien was er na het verslaan van de gemeenschappelijke Duitse vijand tussen de Sovjetunie en de westelijke bezettingsmachten een steeds groter wantrouwen ontstaan. Winston Churchill hekelde in maart 1946 in zijn befaamde *'Fulton Speech'* het *'iron curtain'* dat volgens hem door de Sovjets was opgetrokken *'[f]rom Stettin in the Baltic to Trieste in the Adriatic'*.³⁰⁹ Oost en west verschansten zich op het door hen beheerste territoir. Omdat er onder deze omstandigheden van de oorspronkelijke geallieerde opzet Duitsland als een eenheid te besturen in de praktijk niet veel terecht kwam, besloten de Britse en Amerikaanse bezettingsautoriteiten met ingang van 1947 hun bezettingszones in de zogenaamde *'Bizone'* (economisch) aaneen te sluiten. De bevolking in de bezettingszones leed intussen onder hongersnood en kou: de winter van 1946-1947 zou een zeer strenge worden. Met name in de Britse bezettingzone was de nood groot vanwege een enorme toevloed van vluchtelingen uit de Sovjet-bezettingszone. Begin 1947 zouden er voedselrellen uitbreken.

Conform de wens die de ministers van Buitenlandse Zaken van de geallieerde grote vier in november 1946 in New York hadden uitgesproken, zouden in januari 1947 memoranda van de Nederlandse regering en van de regeringen van de andere kleine geallieerde landen naar de grote vier uitgaan over het ten aanzien van de bezette Duitse gebieden te voeren beleid. Het Nederlandse memorandum zou dan eind januari worden toegelicht tegenover de plaatsvervangers van de ministers van Buitenlandse Zaken der grote vier in Londen. Bij de opstelling van een vredesverdrag van de geallieerde landen met Duitsland (hierover zou in maart 1947 een conferentie in Moskou gehouden worden), kon dan worden rekening gehouden met de wensen van de kleine geallieerden. Aanvankelijk was het de bedoeling geweest de gegevens die tijdens de *'hearings'* waren verzameld, te verwerken in conceptnota's die Lamping en Hirschfeld moesten opstellen. Lamping zou zich hierbij richten op de *'politieke'* aspecten (welke staatsvorm moest een toekomstig Duitsland krijgen?) en Hirschfeld zou zich richten op de *'economische'* aspecten van het Duitse vraagstuk (op welke economische basis moest Duitsland zijn toekomstig bestaan grondvesten?). Aan de hand van beide nota's kon dan in het memorandum een voor brede kringen bevredigend Nederlands standpunt inzake Duitsland worden geformuleerd. Deze opzet ten spijt kon van een verwerking van standpunten die in de *'hearings'* naar voren kwamen nauwelijks sprake zijn. Naast de toelichting van schadeclaims

³⁰⁸ Hirschfeld citeert F. Foch, maarschalk van het Franse leger gedurende de Eerste Wereldoorlog, in: ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1901, nota Hirschfeld *'De economische vraagstukken van Duitsland en de vredesonderhandelingen'* d.d. 7/12/46, p.74. Het citaat wordt aangehaald in de bespreking van Hirschfelds nota in: Lademacher, *'Niederlande und Deutschland 1945-1949'*, 471.

³⁰⁹ Gilbert, *Churchill*, 866.

en de inventarisering van de directe economische problemen was slechts in algemeenheden over 'politieke' standpunten gesproken: voor de Nederlandse economie was een sterke Duitse industrie noodzakelijk, maar herleving van een Duitse militaire kracht moest worden voorkomen. Afgezien van de CPN hadden alle Nederlandse politieke groeperingen in het parlement eind 1946-begin 1947 op een zeker economisch herstel van Duitsland (maar binnen grenzen) aangedrongen, opdat Nederland een graantje kon meepikken van dat herstel.³¹⁰ Hirschfeld en Lamping konden in hun nota's dergelijke algemeenheden die niemand zou betwisten naar eigen inzicht uitwerken. Hirschfelds nota kwam op 7 december 1946 gereed.³¹¹ Het feit dat de nota naar de minister werd verzonden nog voordat de laatste 'hearing' gehouden was, geeft eens te meer aan hoe weinig serieus de procedure van de 'hearings' werd genomen.

In de literatuur wordt bij de weergave van de inhoud van Hirschfelds nota vrijwel steeds volstaan met de opmerking dat het belang van Hirschfelds nota bij de totstandkoming van het Nederlandse Duitslandbeleid gelegen was in het feit dat hij als eerste pleitte voor de inschakeling van de Duitse economie in een Europese samenwerking. Ik ga in de volgende pagina's wat dieper in op de inhoud van de nota. Hirschfeld behandelde in de nota naast deze stelling (waarvan de beargumentering hieronder wordt weergegeven) zeer uiteenlopende zaken, waarbij hij zich zeer sterk leek te baseren op zijn dagboek aantekeningen, uit welke hij soms formuleringen overnam.

Hij besteedde in de nota veel aandacht aan de leefomstandigheden van de Duitse bevolking in bezet gebied, een onderwerp waarover tijdens de 'hearings' nauwelijks was gesproken. Hirschfeld noemde de toestand van de Duitse bevolking in de Britse zone onhoudbaar, vanwege het gebrek aan voedsel, aan woningen, aan transportmiddelen en aan grondstoffen. De volksgezondheid was hierdoor in gevaar en uit het gebrek kon een ongekende morele verwording voortvloeien. Ook zou de arbeidsproductiviteit worden lamgelegd door 'volkomen zinloos [...] heen en weer getrek, waardoor een enorme hoeveelheid arbeid verloren gaat'. 'Degenen, die den winter 1944/1945 in Nederland beleefd hebben,' schreef Hirschfeld, 'kunnen zich alleen indenken op welke wijze het geheele maatschappelijk leven in een staat van ontbinding zal geraken.' Het verschil tussen de Nederlandse situatie destijds en de Duitse situatie nu was volgens Hirschfeld, dat men in Nederland op korte termijn verbetering van zijn situatie kon verwachten, terwijl de Duitsers dit niet konden.³¹² Al stelde men bij de wederopbouw van Duitsland niet de normen, die men stelde bij de wederopbouw van de 'door den Duitser geteisterde geallieerde gebieden', toch moest Duitsland volgens Hirschfeld zo snel mogelijk worden opgebouwd tot een zodanig peil dat er een minimum aan 'bestaansvoorwaarden en orde' zou ontstaan.³¹³ Op korte termijn was hiervoor een nader inzicht in de structuur van de Duitse bevolking noodzakelijk [Hirschfelds zogenaamde 'bevolkingspyramide' - RdB], waarop toekomstplannen konden worden gebaseerd.³¹⁴ Voorts moest de 'voedselpositie' van de bevolking zo snel mogelijk onder Duitse verantwoordelijk-

³¹⁰ Bogaarts, 'Ressentimenten en realiteitszin', 28.

³¹¹ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1901, nota Hirschfeld 'De economische vraagstukken van Duitsland en de vredesonderhandelingen' d.d. 7/12/46; nota eveneens aanwezig onder andere in: ARA, AOK/KMP, inv.nr. 1419.

³¹² ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1901, nota Hirschfeld 'De economische vraagstukken van Duitsland en de vredesonderhandelingen' d.d. 7/12/46, p.27 en 28.

³¹³ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1901, nota Hirschfeld 'De economische vraagstukken van Duitsland en de vredesonderhandelingen' d.d. 7/12/46, p.35.

³¹⁴ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1901, nota Hirschfeld 'De economische vraagstukken van Duitsland en de vredesonderhandelingen' d.d. 7/12/46, p.78.

heid worden gebracht, opdat (zoals Hirschfeld in een nota uit 1949 terugblikkend schreef), 'het Duitse volk zich niet over zou kunnen geven aan het waandenkbeeld dat de slechte levensomstandigheden, waaronder het verkeert, het gevolg zouden zijn, niet van de door Hitler begonnen oorlog, maar van het beleid der geallieerden'.³¹⁵ (Bogaarts merkt bij dit punt op dat ongetwijfeld een vergroting van de export van Nederlandse agrarische producten aan Duitsland werd voorzien wanneer de voedselvoorziening in Duitse handen kwam.³¹⁶) Hirschfeld benadrukte voorts de 'concentratiekampmentaliteit' onder de bevolking in Duitsland als gevolg van de cultuur in de nazi-tijd. Hij had de term in 1945 gebruikt, verwijzend naar de gevolgen van de honger in Nederland. Hij bedoelde nu dat de onderlinge hulpverlening bij de Duitsers op een uitzonderlijk laag peil stond. Angst voor vervolging beheerste het dagelijks leven, ook van journalisten en intellectuelen. Hoewel de geallieerden hieraan een einde moesten maken, moesten er wel zekere reserves aan de Duitse berichtgeving worden opgelegd. Bijvoorbeeld het openbaar maken van de Nederlandse denkbeelden over de toekomst van Duitsland zou (wat betreft de grenscorrectieplannen) tot veel 'onverkwikkelijke discussies' aanleiding kunnen geven.³¹⁷

Duitsland moest volgens Hirschfeld een eenheid blijven. Pogingen tot afscheiding van het voor de industrie belangrijke Rijn-, Saar en Ruhrgebied zoals de Fransen hadden voorgesteld, moesten volgens Hirschfeld worden verworpen.³¹⁸ Op termijn diende te worden gestreefd naar een verantwoordelijke, bij voorkeur federale, Duitse regering. Pas wanneer zo'n regering democratisch tot stand was gekomen, kon uiteindelijk een vredesverdrag met Duitsland bekrachtigd worden, waarover ook de Duitse bevolking zich kon uitspreken.³¹⁹ Wilde men een Duitse regering naar behoren laten functioneren, zonder dat haar gezag gebaseerd was op de 'bajonetten' van een bezettingsleger, dan moest men volgens Hirschfeld een beleid voeren, dat er niet op was gericht Duitsland tientallen jaren te bezetten (zoals in de geallieerde planning lag), maar moest men een politiek voeren die er op gericht was de bezetting gedeeltelijk op te heffen; men moest er naar streven de bezetting tot strategische punten te beperken. Zou men de bezetting als een volledige handhaven, dan viel Duitsland volgens Hirschfeld uiteen in een op het westen en een op het oosten georiënteerd deel, die van elkaar werden gescheiden door het 'IJzeren Gordijn'. Of het mogelijk was een gemeenschappelijk beleid te bereiken hing af van de vraag of de grote vier (en dan vooral de Sovjetunie) bereid waren afstand te doen van de mogelijkheid de eigen ideologie bij de Duitse bevolking te propageren. Lukte dit niet, dan zou Duitsland de 'twistappel' tussen de geallieerden worden, "[d]enn was jeder einzelne will, wird von jedem andern verhindert, und was herauskommt,

³¹⁵ ABZ GS 1945-1954, 912.230, inv.nr. 563, 'Nota betreffende de geallieerde en de Nederlandse politiek t.a.v. West-Duitsland' d.d. 28/4/49, p.5; deze zogenaamde 'Hirschfeld-nota' uit 1949, geschreven door Hirschfeld en zijn secundant Max Kohnstamm, bestaat voor een deel uit de inventarisering van het Nederlandse naoorlogse beleid ten aanzien van Duitsland.

³¹⁶ Bogaarts, *kabinet-Beel*, band A, 534.

³¹⁷ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1901, nota Hirschfeld 'De economische vraagstukken van Duitsland en de vredesonderhandelingen' d.d. 7/12/46, p.73.

³¹⁸ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1901, nota Hirschfeld 'De economische vraagstukken van Duitsland en de vredesonderhandelingen' d.d. 7/12/46, p.77.

³¹⁹ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1901, nota Hirschfeld 'De economische vraagstukken van Duitsland en de vredesonderhandelingen' d.d. 7/12/46, p.71.

ist etwas, was keiner gewollt hat."³²⁰ Hirschfeld sloot kennelijk de mogelijkheid niet uit dat de Sovjetunie haar ideologie in Duitsland terzijde zou schuiven om de oude vijand op de been te helpen.

Dat in Duitsland naast de bewapening ook het industrieel oorlogspotentieel vernietigd moest worden, stond voor Hirschfeld vast. Men zou pas veilig zijn 'indien men het voor Deutschland onmogelijk [...] [maakte] ooit weer een luchtvloot en een oorlogsmarine op te bouwen'. Hirschfeld wilde de industriële en chemische productieverboden echter beperken tot 'slechts enkele artikelen zonder welke een modern leger alle gevechtswaarde zou missen', want als men Duitsland middels industriële productiebeperkingen zou dwingen zich te concentreren op de vervaardiging van verbruiksgoederen, zou er voor de industrie van bijvoorbeeld Nederland een groot gevaar ontstaan.³²¹ Bovendien zou bij productiebeperking bijvoorbeeld van ijzer en staal iedere gezonde economische politiek in Duitsland worden vernietigd.³²² Volgens Bogaarts verdacht Hirschfeld de Fransen ervan dat zij middels de geallieerde productiebeperkingen de zware industrie in Duitsland wilden uitschakelen ten gunste van hun eigen zware industrie, wat voor de doorvoerhaven Rotterdam zeer nadelig zou zijn.³²³ Naast zulke motieven was er volgens Hirschfeld feitelijk maar een motief waarom men de Duitse industrie 'vergaand kreupel' zou willen maken, namelijk die van het onderlinge wantrouwen tussen de geallieerden: de angst dat 'één van de big four t.z.t. samen met Deutschland agressie zou willen plegen'.³²⁴ Of Hirschfeld zelf vreesde dat Duitsland zich op één of andere wijze met één van de geallieerden (lees: de Sovjetunie) zou verbinden, tegen de andere geallieerden, blijkt niet uit de nota. Evenmin beantwoordde hij de vraag welke consequenties dit zou hebben voor de machtsverhoudingen in centraal-Europa.

Hirschfeld benadrukte in 1946 dat Duitsland en de Sovjetunie een 'étatistische' traditie gemeen hadden. Het verschil tussen de ideologieën die beide landen hadden beheerst en nog steeds beheersten, relativeerde hij. Ook de nazi-economie werd door Hirschfeld als 'staats-socialistisch' gekwalificeerd en ook het Duitse socialisme had volgens Hirschfeld, anders dan het Britse socialisme en het Nederlandse socialisme, een sterk marxistische grondslag, vanwege het feit dat Duitsland steeds een ambtenarenstaat geweest was.³²⁵ Hoewel Hirschfelds nota met een van de Britse premier Clement Attlee geleend ten geleide was verschenen³²⁶, verfoeide Hirschfeld de plannen die de Britse *Labour*regering in 1946 met het zogenaamde 'Bevin-Plan' had opgevat om in de Britse bezettingzone diverse industrieën (met

³²⁰ Hirschfeld citeerde F. Engels: ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1901, nota Hirschfeld 'De economische vraagstukken van Deutschland en de vredesonderhandelingen'd.d. 7/12/46, p.30-32.

³²¹ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1901, nota Hirschfeld 'De economische vraagstukken van Deutschland en de vredesonderhandelingen'd.d. 7/12/46, p.41-43.

³²² ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1901, nota Hirschfeld 'De economische vraagstukken van Deutschland en de vredesonderhandelingen'd.d. 7/12/46, p.75.

³²³ Bogaarts, *kabinet-Beel*, band A, 531.

³²⁴ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1901, nota Hirschfeld 'De economische vraagstukken van Deutschland en de vredesonderhandelingen'd.d. 7/12/46, p.43.

³²⁵ Hirschfeld haalde met instemming de filosoof Oswald Spengler aan, die in 1922 in zijn *Preussentum und Sozialismus* schreef: 'Altpreussischer Geist und sozialistische Gesinnung, die sich heute mit dem Hasse von Brüdern hasssen, sind ein und dasselbe': ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1901, nota Hirschfeld 'De economische vraagstukken van Deutschland en de vredesonderhandelingen'd.d. 7/12/46, p.47.

³²⁶ 'In Europe the key to prosperity, peace and tranquillity will be the settlement of Germany': ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1901, nota Hirschfeld 'De economische vraagstukken van Deutschland en de vredesonderhandelingen'd.d. 7/12/46, p.1.

name de kolenindustrie) op het niveau van de 'landen' te nationaliseren. Hirschfeld noemde dit een politiek vergelijkbaar met die van de onteigening van de kapitalist onder het marxisme, al zal hij hiermee niet hebben bedoeld dat hij zelf die industrie weer in handen van grootindustriëlen als de Thyssens en de Krupps, steunpilaren van het nazirégime, wilde brengen. Hirschfeld zag een principieel gevaar in nationalisatie, want een Duits 'land' waarin tot nationalisatie werd overgegaan zou volgens Hirschfeld sterk naar het marxisme overhellen. Een centraal-geleide, volgens Hirschfeld 'naar totaliteit strevende' economie (zoals die in het Duitse verleden met de vorming van industriële kartels tot uitdrukking kwam) veroorzaakte in combinatie met een politiek van protectionisme vaak economische agressie: Hirschfeld verwees naar de nazi-economie. De plannen zouden bovendien leiden tot een grondstoffenmonopolie van een van de Duitse 'landen' (*Nordrhein-Westfalen*) en dit zou geschillen tussen de Duitse 'landen' onderling veroorzaken.³²⁷

Had Hirschfeld zich vanaf 1932 in het openbaar slechts sporadisch over de Duitse politieke toestand uitgelaten, in zijn nota analyseerde hij uitvoerig de Duitse economische en politieke ontwikkelingen vanaf het tijdperk-Bismarck tot en met het tijdperk-Hitler. Ook hier maakte hij (net als in veel van zijn naoorlogse publicaties) veelvuldig gebruik van beschouwingen en citaten uit zijn dagboeknotities uit 1945.³²⁸ In Hirschfelds beschouwing over het aan de macht komen van de nazi's stond de kredietproblematiek in Duitsland na de Eerste Wereldoorlog centraal. Hirschfeld zag de enorme kredieten die onder de Weimarregeringen uit het buitenland werden betrokken, en het feit dat de regering-Brüning overging tot een devaluatiepolitiek toen deze kredieten werden teruggetrokken, als de katalysator van het gebrek aan vertrouwen onder de Duitse bevolking in de democratie van de Weimarrepubliek. Hoewel Hirschfeld zelf na de bezetting betrokken was geweest bij het opstellen van de schadeclaim van Nederland aan het adres van Duitsland, meende hij dat het op grond van het voorgaande ongewenst was dat Duitsland op korte termijn nieuwe herstelbetalingen werden opgelegd. Deze zouden de afzet van buitenlandse producten op de Duitse markt belemmeren, tenzij men die afzet weer uit buitenlandse leningen zou financieren, hetgeen overmijdelijk tot een nieuwe crisis in de verre toekomst zou leiden.³²⁹ De geallieerden zouden de kwestie van herstelbetalingen voorlopig derhalve moeten laten rusten tot er een minimum van welvaart in Duitsland ontstaan was. Hirschfeld meende dat dit in de 'publieke opinie' in de meeste landen gemakkelijker zou worden geaccepteerd dan na de vorige oorlog. Mocht één en ander onverhoopt politiek onhaalbaar zijn, dan moest er in ieder geval op worden aangedrongen herstelbetalingen uit de Duitse begroting te betalen en niet door middel van demontages van het productieapparaat te voldoen of uit de lopende productie te betalen.³³⁰

Om de Duitse economie te stimuleren moest Duitsland met zijn op te richten instituties van begin af aan worden opgenomen in een 'vruchtbare [...] samenwerking' binnen het kader van een 'Europeesche economische gemeenschap', waarmee de Duitse neiging tot protecti-

³²⁷ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1901, nota Hirschfeld 'De economische vraagstukken van Duitsland en de vredesonderhandelingen'd.d. 7/12/46, p.46.

³²⁸ Hirschfeld citeerde met name uit het reeds aangehaalde werk van Churchill, uit werk van de Franse historicus Ferrero, en uit werk van de econoom J.M. Keynes.

³²⁹ Vgl. Lademacher, 'Niederlande und Deutschland 1945-1949', 472.

³³⁰ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1901, nota Hirschfeld 'De economische vraagstukken van Duitsland en de vredesonderhandelingen'd.d. 7/12/46, p.25.

onisme werd uitgebannen.³³¹ Wanneer de Europese staten onderlinge handel bevorderden in plaats van naar een autarkie te streven, zou dit leiden tot een 'toekomstige Europeesche welvaart'.³³² Het herstel van Duitsland zou hierbij aan de landen die bij het handelsverkeer met Duitsland betrokken waren, sterk ten goede komen en het zou er de welvaart meer bevorderen dan door 'twijfelachtige herstelbetalingen' mogelijk was. Wanneer vervolgens de Duitse economie was hersteld, zou Duitsland wellicht herstelbetalingen uit belastingmiddelen kunnen financieren.³³³

De hoofddoelen van de Nederlandse politiek waren volgens Hirschfeld herstel van de schade en een garantie van veiligheid. Wat het eerste punt betrof, diende de Nederlandse regering voorlopig de nadruk te leggen op de economische concessies, die men vroeg als compensatie voor de oorlogsschade. Men moest een aandeel uit de productie (van bijvoorbeeld steenkool) weten te bemachtigen, alsmede gunstige handelsvoorwaarden weten te bedingen. Het eenzijdig karakter van die concessies zou bij Europese samenwerking wegval-
len.³³⁴ Om haar doelen te bereiken moest de Nederlandse regering volgens Hirschfeld offers brengen. De Britten hadden aan de bezettingskosten een zware last: ze hadden in hun zone ongeveer honderdveertigduizend mensen in dienst en de Duitsers waren niet in staat zelf de bezettingskosten op te brengen. Nederland zou, om zich te verzekeren van de steun van de westelijke geallieerden voor de Nederlandse grenscorrectie-eisen en om te worden betrokken bij de geallieerde besluitvorming, naar draagkracht moeten bijdragen in de bezettingskosten van Duitsland. Als belangrijkste stap daartoe moest Nederland aanbieden net als België bezettingstroepen te leveren.³³⁵ Die Nederlandse industriëlen die reeds voor 1914 hadden geprofi-
teerd van Duitse protectionistische maatregelen als 'dumping' en 'exportpremie' (waardoor Duitse grondstoffen en halffabrikaten goedkoop in Nederland werden aangeboden) moest zich dit voordeel in het belang van de Europese vrijhandel onttrekken. Hoezeer Nederland ook belang mocht hebben bij een welvarend achterland, de afhankelijkheid van de Nederlandse industrie van Duitse leveranties mocht niet meer zo enorm zijn als tot dusverre.³³⁶

Hoewel A.Th. Lamping zes jaar ouder was dan Hirschfeld, verliep zijn carrière grotendeels in het spoor van die van de laatste. Lamping (1893-1970) werd, nadat hij bij Buitenlandse Zaken onder andere assistent van Nederbragt geweest was, in 1932 door Hirschfeld bij Handel en Nijverheid aangesteld. Lamping werd als directeur van de afdeling Handelsaccor-
den Hirschfelds plaatsvervanger. Terwijl Hirschfeld steeds meer de economische onderhan-
deling met nazi-Duitsland voor zijn rekening nam, kreeg Lamping steeds vaker die met

³³¹ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1901, nota Hirschfeld 'De economische vraagstukken van Duitsland en de vredesonderhandelingen'd.d. 7/12/46, p.42-44.

³³² ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1901, nota Hirschfeld 'De economische vraagstukken van Duitsland en de vredesonderhandelingen'd.d. 7/12/46, p.74.

³³³ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1901, nota Hirschfeld 'De economische vraagstukken van Duitsland en de vredesonderhandelingen'd.d. 7/12/46, p.36-38.

³³⁴ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1901, nota Hirschfeld 'De economische vraagstukken van Duitsland en de vredesonderhandelingen'd.d. 7/12/46, p.74.

³³⁵ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1901, nota Hirschfeld 'De economische vraagstukken van Duitsland en de vredesonderhandelingen'd.d. 7/12/46, p.71.

³³⁶ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1901, nota Hirschfeld 'De economische vraagstukken van Duitsland en de vredesonderhandelingen'd.d. 7/12/46, p.40.

Engeland in zijn portefeuille. In de oorlogsjaren was Lamping Hirschfelds tegenpool in Londen, waar hij als waarnemend secretaris-generaal optrad van het schaduwdepartement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart. Na 1945 keerde hij terug bij Buitenlandse Zaken. Na zijn werk voor de interdepartementale commissie eind 1946 zou hij diverse diplomatieke posten bezetten. Onder andere zou hij Hirschfeld in 1950 als Hoge Commissaris in Indonesië opvolgen.³³⁷ In 1952 werd hij als ambassadeur naar Bonn uitgezonden. In 1959 werd hij opgevolgd door oud-commissielid Van Vredenburg.³³⁸

Lampings 'politieke' nota kwam op 17 december 1946 gereed. In Lampings nota stond de veiligheid in Europa centraal. In de Nederlandse regering werd eind 1946 met enthousiasme gesproken over een op te richten West-Europese defensie. Over de positie die Nederland moest innemen ten opzichte van dit vraagstuk had Hirschfeld in een notitie van 16 november 1946 de stelling ingenomen dat Nederland de keuze had een bastion van de westerse mogelijkheden aan de kust van Europa te zijn of een lid van de continentale gemeenschap. Omdat Nederland economisch een brugfunctie vervulde tussen het westen en het Europese continent (althans wanneer het hierin niet langer door de geallieerde bezettingsmachten in Europa gehinderd werd) koos hij voor de laatste optie.³³⁹ Lamping was het op dit punt eens met Hirschfeld. Hij schreef in zijn nota dat in plaats van naar een West-Europees veiligheidssysteem (van welke de veiligheidsgaranties dubieus waren) moest worden gestreefd naar pan-Europese samenwerking, waarbij volgens hem ook de Sovjetunie betrokken moest worden. Zo'n samenwerking zou economisch gunstig voor Nederland uitpakken.³⁴⁰

Lamping vermoedde dat de Sovjets uitwaren op consolidering en op beveiliging van de eigen positie, en niet op grotere heerschappij.³⁴¹ Met de creëring van een voor de Sovjets bedreigend blok zou er in Europa een definitieve deling ontstaan. Duitsland zou onnodig in een door de Sovjets bezet gebied en een door de westelijke geallieerden bezet gebied uiteenvallen. De westelijke geallieerden zouden net als de Sovjets het door hen bezette gebied als bruggehoofd beschouwen en al de aandacht van de westelijke geallieerden zou naar de potentiële oorlogsproducent West-Duitsland uitgaan, en veel minder naar lager geïndustrialiseerde landen als Nederland. 'Zoolang de toestand van gewapende vrede gehandhaafd zou blijven, zou West-Duitsland de voordeelen van de Britsch-Amerikaansche politiek plukken en mocht het komen tot een conflict, dan zou toch geheel West-Europa een strijdtooneel worden.' Duitsland zou daarentegen als eenheid een bindende factor tussen oost en west kunnen zijn, meende Lamping, want met een nieuwe Duitse staat zou voor alle overige staten in Europa een gemeenschappelijk belang worden geschapen: het voorkomen van een nieuwe Duitse agressie. Tegen dit gevaar zouden alle Europese landen, ook de Sovjetunie, zich willen veilig stellen middels pan-Europese samenwerking. Met een herhaling van Rapallo waar in 1922 een toenadering tussen Rusland en Duitsland tot stand kwam, behoefde in zo'n regionale

³³⁷ Zie onder andere: Kersten, *Buitenlandse Zaken*, 312; Klaassen, 'Arnold Theodoor Lamping'; Meijer, *Den Haag-Djakarta*, 201-203 (vgl. Weisglas, *Wieg*, 121); De Vries, *Dagboek Ernst Heldring*, 989, 26/8/32. Zie voor de persoonlijke relatie tussen Lamping en Hirschfeld: Wiebes en Zeeman, *Dagboek Boon*, 186, 19/11/49.

³³⁸ De angst voor een toenadering tussen de West-Duitse sociaal-democraten en de Sovjetunie zou gedurende hun beider ambtsperiode een centrale rol innemen in hun berichtgeving: ABZ DA 1955-1964, 912.2, inv.nr. 1767; ABZ GS 1955-1964, 912.2, inv.nr. 74.

³³⁹ Schaper, 'Security Policy of the Netherlands', 99 en 100.

³⁴⁰ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1900, nota A.Th. Lamping 'Politieke aspecten van het vraagstuk Duitsland' d.d. 17/12/46, p.9-11.

³⁴¹ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1900, nota A.Th. Lamping 'Politieke aspecten van het vraagstuk Duitsland' d.d. 17/12/46, p.13-15.

samenwerking niet te worden gerekend, schatte Lamping in.³⁴²

Van een strikt onderscheid tussen een 'economische' nota van Hirschfeld en een 'politieke' nota van Lamping was geen sprake, daar de 'politieke' en 'economische' aspecten van het Duitse vraagstuk zeer sterk met elkaar verweven waren. Lamping leek met zijn nota in de eerste plaats een internationaal-politiek raamwerk voor intern gebruik te geven. Hirschfeld leek zich meer te hebben gericht op voorstellen voor verwerking in een conceptmemorandum.

De door Lamping en Hirschfeld in hun nota's geponeerde stellingen waren bepaald niet communis opinio in politieke kringen. Bijvoorbeeld Van der Goes van Naters (die formeel niet op de hoogte was van de beleidsvoorstellen) hekelde in een brief aan minister Van Boetzelaer van Oosterhout de zijns inziens zonderlinge en gevaarlijke redenering om een Duits gevaar op te roepen in de hoop dat dit opgeroepen gevaar oost en west zou verbinden. De bevordering van de constitutie van een Duitse regering die zou meewerken in pan-Europees verband, zoals Hirschfeld en Lamping hadden bepleit, typeerde hij als 'een allergevaarlijkst experiment' daar volgens hem van de eerste ontwikkeling van 'een Europeeschen geest in Deutschland' nog niets gebleken was.³⁴³

De ministerraad zou zich op 8 januari buigen over de voorstellen voor het memorandum. Vlak voor die ministerraadsvergadering kwam vanuit de ambassade in Londen het bericht dat de inlassing van een 'culturele paragraaf' in het memorandum werd gewenst.³⁴⁴ De interdepartementale commissie stelde zo'n nota op, waarin ze gewag maakte van een geestelijk, zedelijk en cultureel verwordingsproces in Duitsland sinds 1866: sinds het tijdperk-Bismarck³⁴⁵ en sinds het inzetten van het proces waarmee de Duitse eenheidsstaat in 1871 tot stand kwam. Het geestelijk vacuüm dat bij de Duitsers was overgebleven na het ineenstorten van het Derde Rijk riep om 'vulling met positieve waarden'. Nederland was vanwege haar langdurige contacten een ideale partner om de geallieerden te helpen bij dit 'genezingsproces'.³⁴⁶ In aanwezigheid van onder andere Van Vredenburg, Lamping en Hirschfeld werden op 8 januari in de ministerraad de voorstellen uit de nota's en de 'culturele paragraaf' ter sprake gebracht. Niet ter sprake kwam echter het voorstel een Nederlands bezettingsleger (waarop Van Boetzelaer van Oosterhout al vaker had aangedrongen) aan te bieden aan de geallieerden. Diverse ministers hadden eerder te kennen gegeven dat Nederland teveel kosten zou moeten maken, dat ze de arbeidskrachten die een bezettingsleger nodig had niet kon ontberen en dat een teruggang in de voedselvoorziening van Nederland het gevolg zou zijn, wanneer het verantwoordelijk werd gesteld voor de voedselvoorziening van een Duits gebied.

³⁴² ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1900, nota A.Th. Lamping 'Politieke aspecten van het vraagstuk Duitsland' d.d. 17/12/46, p.17-20; Bogaarts, *kabinet-Beel*, band A, 530.

³⁴³ ARA, Coll. M. van der Goes van Naters, inv.nr. 22, brief Van der Goes van Naters aan Van Boetzelaer van Oosterhout d.d. 30/12/46, p.2.

³⁴⁴ ARA, AOK/KMP, inv.nr. 1419, telegram KVP-lid Tweede Kamer mr. E.M.J.A. Sassen uit Londen aan minister-president Beel d.d. 6/1/47: kennelijk was dit verzoek via andere kanalen al ontvangen, want het concept van de 'culturele paragraaf' werd op 3/1/47 bij minister-president Beel bezorgd. Beel wenste overigens een 'culturele, sociale en religieuze [mijn cursivering - RdB] paragraaf'.

³⁴⁵ Hirschfeld koesterde in tegenstelling tot Lamping een enorme bewondering voor Bismarck en zijn beleid. Volgens Hirschfeld was als gevolg van de eenheid van Duitsland een sfeer van protectionisme ontstaan, en was er kartelvorming in de industrie ontstaan. De politiek van Bismarck had volgens Hirschfeld echter het doel het veroverde te behouden en waarborgen te scheppen dat Duitsland niet meer bij internationale oorlogen werd betrokken. Pas vlak voor de Eerste Wereldoorlog zou er sprake zijn geweest van Duitse economische expansie met een imperialistisch karakter: ARA, AOK/KMP, inv.nr. 1419, nota Hirschfeld 'De economische vraagstukken van Duitsland en de vredesonderhandelingen' d.d. 7/12/46, p.1 en 2. Volgens Lamping had Bismarck Duitsland een eenheid naar Pruisisch model opgedrongen, waarmee Duitsland zich tot agressor had ontwikkeld: ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1900, nota A.Th. Lamping 'Politieke aspecten van het vraagstuk Duitsland' d.d. 17/12/46, p.27.

³⁴⁶ ARA, AOK/KMP, inv.nr. 1419, concept-nota 'Culturele en geestelijke aspecten van het Duitse vraagstuk' z.d. [begin januari 1947], p.1-3.

Bovendien vreesde men Duitse wrok wanneer men aan de bezetting deelnam.³⁴⁷ Op het punt van de nationalisatie van de Duitse industrie ontstond een levendige discussie in de ministerraad. De KVP'er Huysmans was het eens met Hirschfelds stelling dat een dergelijke concentrering van economische macht in de zware industrie moest worden tegengegaan. Hirschfeld voegde er nu aan toe dat zo'n concentratie de Duitse overheid machtsmiddelen in handen gaf om bijvoorbeeld de Rotterdamse haven in de toekomst onder druk te zetten. De sociaal-democraten Drees en Vos meenden daarentegen dat de nationalisatie van de zware industrie door vergroting van arbeidersinvloed moest worden gevolgd, waardoor vanzelf decentralisatie van de macht werd bereikt. De ministerraad besloot uiteindelijk dat decentralisatie van de Duitse industrie noodzakelijk was. 'Socialisatie', men bedoelde een vergroting van de arbeidersinvloed in de bedrijven, en niet 'nationalisatie' op het niveau van de Duitse 'landen' moest worden nagestreefd.³⁴⁸

In het memorandum dat de commissie samenstelde en dat op 14 januari naar de geallieerde grote vier zou uitgaan³⁴⁹, werd nog maar eens gewezen op de belangentegenstelling die lag in het feit dat enerzijds herstel der Duitse economie noodzakelijk was, terwijl anderzijds dit herstel der Duitse economie noodzakelijkerwijs toename van Duitslands macht en Duitslands oorlogspotentieel zou betekenen. De oplossing lag in politieke federalisering en in economische decentralisatie van Duitsland. Er mocht tot socialisering in bepaalde bedrijfstakken worden overgegaan, maar nooit mocht tot nationalisatie worden overgegaan omdat, zoals Hirschfeld had gesteld, van de Duitse staat dan een 'supermonopolist' werd gemaakt die de economische agressie van 'trusts, cartels and syndicates' zou overnemen. Ook de overige grotere en kleinere aanbevelingen uit Hirschfelds nota werden (vaak letterlijk) overgenomen in het memorandum, met uitzondering van (Hirschfelds pleidooi voor) de toezegging met een Nederlands leger aan de bezetting van Duitsland deel te nemen. Wel werd gesteld dat de kleine geallieerden de grote vier bij het bestuur van Duitsland moesten steunen. De in het memorandum vervatte wens om, wat betreft de Duitse politieke structuur, in de toekomst over te gaan tot een confederatie van de Duitse 'landen', moet niet in de eerste plaats aan Hirschfeld worden toegeschreven, zoals Rhijnsburger meent³⁵⁰, en overigens ook niet aan Lamping.³⁵¹ Hirschfeld achtte het punt van de staatsvorm van Duitsland van ondergeschikt belang aan de vraag of de geallieerden hun bezetting van Duitsland zouden kunnen beperken tot enkele strategische punten, zodat Duitsland niet uiteen zou vallen. De 'culturele paragraaf' werd in het memorandum integraal opgenomen.

Bij de opstelling van het memorandum over grenscorrecties dat in november 1946 naar de geallieerden was uitgegaan, was de interdepartementale commissie nauwelijks betrokken geweest. De desiderata werden (vervat in een nieuw memorandum; de derde) op 25 januari

³⁴⁷ Bogaarts, *kabinet-Beel*, band A, 490, 491. Bij de behandeling van de begroting van Buitenlandse Zaken in de Tweede Kamer, in november 1947, zou het plan definitief van de agenda worden geschrapt. De Indië-kwestie vergde alle mankracht en middelen.

³⁴⁸ Bogaarts, *kabinet-Beel*, band A, 532 en 533.

³⁴⁹ ARA, AOK/KMP, inv.nr. 1419, 'Memorandum of the Netherlands Government on Allied Policy with regard to Germany' d.d. 14/1/47; het memorandum is als bijlage opgenomen in: *Handelingen Tweede Kamer 1946-1947*, no. 383 en in: Van Campen, *Quest*, 230-243. Zie voor de inhoud van het memorandum ook: Bogaarts, *kabinet-Beel*, band A, 533-537.

³⁵⁰ Rhijnsburger, 'Political Biography as a Vehicle', 142.

³⁵¹ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1901, nota Hirschfeld 'De economische vraagstukken van Duitsland en de vredesonderhandelingen' d.d. 7/12/46, p.30; vgl. ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1900, nota A.Th. Lamping 'Politieke aspecten van het vraagstuk Duitsland' d.d. 17/12/46, p.28 en 29.

1947 aan de plaatsvervangend ministers van Buitenlandse Zaken der grote vier aangeboden. Met de handhaving van de grenscorrectie-eisen vertoonde het Nederlandse beleid een tweeslachtigheid, waarvan men zich overigens bewust was. De grenscorrectie-eisen pasten immers niet bij de voorgestane opnemings van Duitsland in een Europees economisch welvaartsgebied. Toch had de gehele ministerraad op 8 januari besloten ze onverkort te handhaven³⁵², waarschijnlijk als onderhandelingsobject. In het memorandum van 14 januari was daarom uiteengezet dat de Nederlandse regering zich in plaats van annexaties te eisen, had 'beperkt' tot grenscorrectievoorstellingen. Wat betreft herstel van geleden schade stelde zij economische concessies op de voorgrond, die (zoals in het memorandum van 14 januari werd geformuleerd) hun 'character as such' verloren 'once harmonious economic co-operation in Europe will have been achieved...'.³⁵³ Van samenhang tussen de oorlogafwikkelingspolitiek (met betrekking tot herstelbetalingen, territoriale en economische claims, alsmede met betrekking tot de uitwijzing van Duitsers uit Nederland) en de politiek met een vernieuwd Duitsland zo spoedig mogelijk profijtelijke relaties aan te gaan, was geen sprake, concludeert Bogaarts.³⁵⁴ Men wenste de voormalige agressor te straffen en uit angst voor nieuwe agressie te beteugelen en tegelijkertijd was men economisch van deze voormalige agressor afhankelijk en wilde men hem de mogelijkheid geven zich te ontplooiën. Bogaarts meent terecht dat het Nederlandse beleid inzake Duitsland er voor de geallieerden al met al niet geloofwaardiger door werd.³⁵⁵ Bogaarts laat buiten beschouwing dat de interdepartementale commissie met het memorandum van 14 januari het Nederlandse dilemma van 'economie of veiligheid' definitief doorbrak met de notie dat een gedecentraliseerd Duitsland in een Europese samenwerking moest worden opgenomen.

Met uitzondering van de ideeën uit de 'culturele paragraaf' over heropvoeding van de Duitsers door Nederlanders³⁵⁶ bleef het Nederlandse beleid gehandhaafd tot aan de vorming van de Bondsrepubliek en de DDR in 1949. De formele opzet van de totstandkoming van het Nederlandse beleid ten spijt, werd het memorandum van 14 januari voor het grootste deel gebaseerd op het gedachtengoed van Hirschfeld, waarvan de grondslag al gedurende de bezettingstijd was geformuleerd. Van parlementaire bemoeienis met de opstelling van het beleid was geen sprake geweest. Van een breed draagvlak voor de kern van het Nederlandse standpunt, de gedachte dat Duitsland in de economische samenwerking in Europa moest worden ingeschakeld, was vermoedelijk geen sprake, getuige de opmerking van de latere staatssecretaris van Buitenlandse Zaken prof.dr. E.H. van der Beugel dat deze gedachte in Nederland 'even vruchtbaar als impopulair' was.³⁵⁷

³⁵² Bogaarts, *kabinet-Beel*, band A, 493.

³⁵³ De passage werd overgenomen uit Hirschfelds nota.

³⁵⁴ Bogaarts, 'Ressentimenten en realiteitszin', 31.

³⁵⁵ Bogaarts, *kabinet-Beel*, band A, 494 en 535.

³⁵⁶ Deze werden, nadat ze in januari 1947 in het memorandum aan de geallieerden waren opgenomen, geschrapt nadat minister Zonder Portefeuille Van Kleffens (die Nederland bij de Verenigde Naties vertegenwoordigde) ze in mei 1947, toen hij deelnam aan een vergadering van de ministerraad, belachelijk maakte en verwierp: Bogaarts, *kabinet-Beel*, band A, 541.

³⁵⁷ Van der Beugel, 'Hans Max Hirschfeld', 327; vgl. Blom, 'Jaren van tucht en ascese', 327 (tabel 17b). Van der Beugel was in 1946-1947 secretaris van de (minister)raad voor economische aangelegenheden.

Hoofdstuk 5

'[O]nzen handigsten koopman'.

Hirschfeld als 'regeringscommissaris' in het buitenland over Duitsland, 1947-1952

Hirschfeld had in zijn nota van december benadrukt dat het noodzakelijk was op korte termijn een 'goed geoutilleerd secretariaat' te stichten voor de komende vredesonderhandelingen met Duitsland, zodat men niet op het moment van de onderhandelingen tot de ontdekking kwam dat de talrijke grote en kleine vraagstukken niet nauwkeurig genoeg waren bestudeerd.³⁵⁸ De regering gaf gehoor aan de oproep. Direct nadat hem ontslag was verleend als waarnemend secretaris-generaal werd Hirschfeld begin januari 1947 aangesteld in de voor hem gecreëerde functie van 'Regerings-commissaris in algemeenen dienst'.³⁵⁹ Hirschfeld stond minister Van Boetzelaer van Oosterhout bij als persoonlijk economisch adviseur voor (de voorbereiding van het vredesverdrag met) Duitsland. Daartoe vormde hij met een eigen staf het zogenaamde 'bureau Duitsland', dat formeel werd ondergebracht bij de Directie Economische Zaken van Buitenlandse Zaken, maar dat een grote mate van zelfstandigheid genoot. Het was in 1947 tijdelijk gevestigd op de Haagse Benoordenhoutseweg, buiten het departement, en dicht in de buurt van het huis waar Hirschfeld na de bevrijding introk en waar hij tot aan zijn dood in 1961 zou wonen.

Dat nu juist Hirschfeld (tegen wiens maatregelen de illegale kranten gedurende de bezettingstijd fel geopponeerd hadden) werd belast met de voorbereidingen van het vredesverdrag met Duitsland deed in de (deels voormalig-illegale) pers betrekkelijk weinig stof opwaaien.³⁶⁰ Alleen in het oud-illegale tijdschrift *De Zwerver* werd na de bekendmaking van Hirschfelds uitzending naar Londen een artikel afgedrukt waarin aan zijn oorlogsverleden werd gerefereerd. Het vredesverdrag was geen koopwaar bij de verhandeling waarvan Nederland haar handigste koopman mocht inzetten zonder op zijn reputatie te letten, meende de redactie van *De Zwerver*. In de cartoon 'Nederland op de conferentie te Londen' onder het artikel, werd Hirschfeld afgebeeld in vergadering met de ministers van Buitenlandse Zaken der grote vier, V.M. Molotov (Sovjetunie), generaal G.C. Marshall (Verenigde Staten), E. Bevin (Groot-Brittannië) en M. Couve de Murville (Frankrijk³⁶¹). 'Hirschfeld: "Ik stel voor, dat we in Duitsland de tweede distributiestamkaart invoeren."'³⁶²

Op 28 januari lichtten Hirschfeld, Van Vredenburg en Lamping tegenover de plaatsvervangend ministers van Buitenlandse Zaken van de grote vier in het Londense Lancasterhouse de Nederlandse memoranda toe. Van Vredenburg betoogde dat de Nederlandse grenscorrectieplannen een dermate technisch karakter hadden, dat bestudering door experts noodzakelijk zou zijn. Nadat Van Vredenburg was uitgesproken zette Hirschfeld nog eenmaal de hoofdpunten van het Nederlandse memorandum van 14 januari uiteen: de Nederlandse regering was vóór decentralisatie der economie, vóór behandeling van Duitsland als economische eenheid, en vóór herstelbetalingen, maar zodanig dat zij het Duitse volk veroorloofden, zonder buitenlandse hulp te bestaan. De Nederlandse regering was tégen bepalingen van de

³⁵⁸ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1901, nota Hirschfeld 'De economische vraagstukken van Duitsland en de vredesonderhandelingen' d.d. 7/12/46, p.79.

³⁵⁹ Volgens Bogaarts vond de benoeming plaats op 1 januari, volgens Rhijnsburger vond zij plaats op 7 januari.

³⁶⁰ De commotie over de aanstelling was niet erg hevig, maar hield wel lang aan: *Vrij Nederland* kritiseerde op 2/7/49 de aanstelling.

³⁶¹ Op dat moment was Léon Blum in werkelijkheid de Franse minister van Buitenlandse Zaken.

³⁶² *Zwerver* 25/1/47.

geallieerden uit maart 1946 volgens welke de Duitse industrie middels productiemaxima werd ontmanteld.³⁶³ Van Vredenburg beantwoordde hierna vragen van de plaatsvervangend ministers. Op de vraag van de Amerikaan waarom de Nederlandse regering meende dat Duitsland nog voordat er een vredesverdrag met dat land was afgesloten, moest worden opgenomen in een Europese samenwerking, antwoordde hij dat een vredesverdrag nog lang op zich kon laten wachten. Duitsland moest, nu het nog "kneedbaar" was, voor Europese samenwerking worden gewonnen. Op de vraag van de vertegenwoordiger van de Sovjetunie waarom de Nederlandse regering bezwaar maakte tegen nationalisatie van de Duitse industrie, antwoordde Van Vredenburg dat Nederland onderbrenging van industrieën bij lagere organen (zoals stedelijke overheden) prefereerde. Van Vredenburg verklaarde bovendien dat bij voldoende economische en politieke decentralisatie een redelijk hoog niveau van economische ontwikkeling van Duitsland mogelijk was, terwijl bij een politiek sterk Duitsland veel voorzichtigheid in acht moest worden genomen.³⁶⁴

Van Vredenburg had gedurende zijn eerste betoog de Nederlandse wens uiteengezet op voet van gelijkheid te worden betrokken bij de beraadslagingen over het vredesverdrag met Duitsland, omdat gebleken was dat de Nederlandse delegatie in Londen niet werd toegestaan te discussiëren met de plaatsvervangend ministers. Men werd na uiteenzetting van de standpunten onderworpen aan een soort hoorzitting, een opzet waarin de ongelijkwaardigheid tussen de grote vier en de kleine landen sterk tot uitdrukking kwam.³⁶⁵ In hun rapportage aan Van Boetzelaer zouden Hirschfeld, Van Vredenburg en Lamping dan ook schrijven dat zij in Londen het idee hadden gehad aan een verhoor te worden onderworpen. Op de wens bij de beraadslagingen over Duitsland te worden betrokken, was door de plaatsvervangend ministers niet ingegaan, en dit stak de Nederlandse delegatie. Overleg met de Belgische delegatie in Londen (die enkele dagen later werd gehoord) had ertoe geleid dat deze tijdens het 'verhoor' meer aandacht aan de procedurele kant van de opstelling van het vredesverdrag besteedde dan aan de inhoudelijke. Ook met de Luxemburgse delegatie was contact gezocht.³⁶⁶

De plaatsvervangers van de ministers van Buitenlandse Zaken van de grote vier rapporteerden de uitkomsten van de Londense hoorzittingen aan hun ministers die ze ter conferentie in Moskou in maart en april zouden bespreken. De 'handigste koopman' en de zijnen konden niet voorkomen dat de geallieerden in Moskou nauwelijks notitie namen van de Nederlandse standpunten ten aanzien van Duitsland. Dit werd niet veroorzaakt door de eerder geconstateerde incoherentie van het Nederlandse beleid. De grenscorrectie-eisen daargelaten, kon de kern van het Nederlandse memorandum van 14 januari als steunbetuiging worden gelezen aan de uitgangspunten van de politiek van de Amerikanen en de Britten. Was de politiek van de Fransen en die van de Sovjets er in hoofdzaak op gericht zich tegen Duitsland te beveiligen en Duitsland als voormalige agressor te straffen, die van de Amerikanen en de Britten was er immers op gericht Duitsland in te schakelen bij het Europese herstel. Hoewel de Belgische en Nederlandse standpunten inzake Duitsland sterk overeenkwamen (al maakten de Belgen bezwaar tegen de Nederlandse grenscorrectievoorstellen), werd in de rapportage

³⁶³ *Keesings historisch archief* 1946-1948, 7033 en 7034.

³⁶⁴ Bogaarts, *kabinet-Beel*, band A, 537-539.

³⁶⁵ Bogaarts, *kabinet-Beel*, band A, 494 en 495.

³⁶⁶ Bogaarts, *kabinet-Beel*, band A, 537-539.

geconstateerd dat de wensen van de kleine landen sterk uiteenliepen.³⁶⁷ De Moskouse conferentie mislukte als gevolg van geallieerde verdeeldheid over de internationale controle op het Ruhrgebied en over herstelbetalingskwesties. De Sovjets eisten een miljardenbetaling uit de lopende productie: de facto zou deze door de westelijke geallieerden moeten worden opgebracht, daar Duitsland bankroet was. De rapportage van de plaatsvervangend ministers over de Londense zittingen kwam in Moskou niet eens ter tafel. De Duitse kwestie was definitief in de sfeer van oost-west-tegenstelling terechtgekomen, een ontwikkeling waarvoor Hirschfeld had gevreesd. Aan de Nederlandse territoriale desiderata werd niet helemaal voorbij gegaan. De Britse regering hield namelijk in april en mei 1947 naar aanleiding van de grenscorrectie-eisen een inspectie in het gebied van de voorgestelde grenscorrecties. Hirschfeld was voorzitter van de Nederlandse gedelegeerden. De Nederlandse regering verklaarde bij die gelegenheid zich het recht voor te behouden grotere gebieden op te eisen, indien aan de economische wensen niet werd voldaan.³⁶⁸

Hirschfeld had zich tijdens een rondreis in de Britse zone in maart laten informeren over de Britse en Duitse standpunten ten aanzien van de grenscorrecties. Eind januari 1947 had de ambassadeur in Londen jhr.mr. E.F.M.J. Michiels van Verduynen een uitnodiging ontvangen van de Britse regering een Nederlandse vertegenwoordiger de Britse bezettingszone te laten bezoeken. Die uitnodiging kwam onverwacht omdat de Britten voordien onwillig waren geweest mee te werken aan officiële Nederlandse bezoeken. De Nederlandse ambassadeur werd aanvankelijk niet van het doel van de uitnodiging op de hoogte gebracht.³⁶⁹ Later bleek dat de Britten de overige geallieerde landen van hun verrichtingen op het gebied van 're-education' in de zone op de hoogte wilden brengen: voor 20 april van dat jaar (op Hitlers geboortedag) waren de eerste vrije verkiezingen voor de vier 'landen'-parlementen in de Britse zone uitgeschreven. Van Nederlandse kant beschouwde men het bezoek waarschijnlijk vooral als een middel om informatie te verwerven over de leefomstandigheden van de Duitse bevolking en over de reactie van de Britse bezettingsautoriteiten op Nederlandse grenscorrectievoorstellen. Die informatie was broodnodig daar de Duitse grenzen voor Nederlanders vrijwel gesloten waren. Terwijl het departement van Buitenlandse Zaken zich voor informatie-verwerving officieel moest richten tot de Nederlandse Militaire Missie in Duitsland, waren met die Militaire Missie de verhoudingen ernstig verstoord geraakt. Aanhoudende geruchten over wangedrag en corruptie bij leden van de Missie leidden ertoe dat (in navolging van het onderzoek van Hirschfeld en Van Vredenburg in het najaar van 1946) in februari 1947 een nieuw onderzoek door Buitenlandse Zaken werd gestart, waarbij ook Lamping als onderzoeker zou worden betrokken.³⁷⁰ Bij de voorbereidingen voor het bezoek aan de Britse zone werd de Nederlandse Militaire Missie gepasseerd. Ze werd zelfs niet van het bezoek op de hoogte gesteld.³⁷¹

Van Boetzelaer van Oosterhout dacht er om onduidelijke redenen in eerste instantie

³⁶⁷ Bogaarts, *kabinet-Beel*, band A, 538 en 539.

³⁶⁸ *Keesings historisch archief* 1946-1948, 7399.

³⁶⁹ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1902, aantekening op boodschap Michiels van Verduynen voor Van Boetzelaer van Oosterhout d.d. 20/1/47.

³⁷⁰ Bogaarts, *kabinet-Beel*, band A, 301-303.

³⁷¹ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1902, brief generaal-majoor W. Huender (hoofd van de Militaire Missie) aan Van Boetzelaer van Oosterhout d.d. 20/3/47.

aan niet Hirschfeld, maar Fentener van Vlissingen als regeringsvertegenwoordiger naar de Britse zone uit te zenden. Gedurende zijn officiële verblijf in Duitsland tijdens de Neurenberger processen in 1946 had Hirschfeld onder toeziend oog van de Britten ostentatief³⁷² zijn oude kennis, de ‘gematigde’ nazi³⁷³ Emil Helfferich, opgezocht in Hamburg. Helfferich en Hirschfeld kenden elkaar uit Indië en in de jaren dertig was Helfferich voorzitter van de *Deutsch-Niederländische Gesellschaft* geweest. Wellicht vreesde Van Boetzelaer van Oosterhout een herhaling van dergelijk ondiplomatiek gedrag. Beel maakte bezwaar tegen de uitzending van Fentener van Vlissingen (waarschijnlijk vanwege de persoonlijke belangen die Fentener van Vlissingen inzake de Rijnvaart en de mijnbouw in Duitsland te verdedigen had), waarop toch Hirschfeld werd benaderd.³⁷⁴ Omdat Hirschfeld eerst een bezoek wilde brengen aan zijn collega van het *Foreign Office* in Londen sir E. Hall Patch alvorens naar Duitsland af te reizen,³⁷⁵ zou hij pas vanaf 20 maart een vijfdaags bezoek aan de Britse zone brengen, hierbij vergezeld van mr. A.W.C. baron Bentinck van Schoonheten (de tweede man op de ambassade in Londen).

Hirschfeld deed zijn minister in een nota uitgebreid verslag van zijn ‘persoonlijke indrukken’ tijdens de ‘tournee’ opgedaan.³⁷⁶ Aan dit reisverslag wordt in de literatuur geen aandacht besteed. Het is evenwel belangrijk omdat Hirschfeld gedurende zijn reis de door hem geponeerde stellingen aan de werkelijkheid kon toetsen. Veel contacten met Duitsers en veel bezoeken aan Duits gebied had hij immers na de bezetting niet gebracht; slechts twee. Het verslag geeft bovendien in aansluiting op de nota uit 1946 een goede indruk van Hirschfelds opvattingen over de Duitse bevolking in deze periode. Het lijkt erop dat Hirschfeld ook wat betreft het naoorlogse Duitsland aan de voorziening in de noden van de ‘massa’ prioriteit toekende. Hij verbond in zijn reisverslag het welslagen van de Britse ‘re-education’-politiek (Hirschfeld noemde haar ‘het genezingsproces’) met de economische wederopbouw van Duitsland. Die zou veel langer duren dan ‘men’ aanvankelijk verwachtte. Weliswaar was een groot deel van de Duitse industrie intact gebleven, maar vanwege de uitgeputte voorraden kon een grootschalige productie niet worden hervat. Hierdoor konden de woningnood (‘In één en drie kwart jaar is slechts heel weinig op het gebied van de volkshuisvesting geschied’) en de hongersnood niet worden aangepakt. Het laatste belemmerde vervolgens weer de productie. Voor een herstel van die productie en voor het totstandbrengen van stabiliteit had men bovendien meer nodig dan ‘calorieën’, meende Hirschfeld. ‘Tabak, alcohol [...] kleding en eenvoudige luxe artikelen zijn nodig om de arbeidsvreugde te herstellen. Mochten de middelen [...] niet beschikbaar zijn, dan betekent dit een ernstige vertraging van het genezingsproces.’³⁷⁷ Bij het laatste dient te worden aangetekend dat Nederland de belangrijkste leverancier van dergelijke consumptiegoederen was. Of Hirschfeld met zijn opmerking dus in de eerste plaats het Duitse herstel op het oog had, of dat hij zijn minister een argument in handen

³⁷² (G.) Hirschfeld, ‘Hans Max Hirschfeld’, 211.

³⁷³ (G.) Hirschfeld, ‘Hans Max Hirschfeld’, 199(n23).

³⁷⁴ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1902, notitie Van Boetzelaer van Oosterhout op aantekening boodschap Michiels van Verduynen voor Van Boetzelaer van Oosterhout d.d. 20/1/47.

³⁷⁵ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1902, brief Hirschfeld aan Van Boetzelaer van Oosterhout d.d. 6/2/47.

³⁷⁶ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1902, ‘Verslag [Hirschfeld] van een reis naar de Britse Zône in Duitsland [sic.]’ d.d. 31/3/47, p.1.

³⁷⁷ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1902, ‘Verslag [Hirschfeld] van een reis naar de Britse Zône in Duitsland’ d.d. 31/3/47, p.30.

wilde geven om de Nederlandse export (en daarmee het economisch herstel van Nederland) te bevorderen, is de vraag. Ook dient te worden aangetekend dat niet duidelijk is of Hirschfeld de door hem voorgestane hogere productie in de eerste plaats zag als een middel tot of als een doel van het Duitse 'genezingsproces'. Het in hoofdstuk 4 aangehaalde citaat uit de decembernota waarin Hirschfeld er melding van maakte dat de voedseltekorten ertoe leidden dat de Duitse bevolking haar energie richtte op zinloos heen en weer getrek, geeft aanleiding tot twijfel over Hirschfelds prioriteitsstelling, daar zijn gevolgtrekking was dat hierdoor een enorme hoeveelheid arbeid verloren zou gaan.

Hirschfeld had in zijn decembernota ook het veel geroemde organisatievermogen van de Duitse bureaucratie en industrie aangestipt. Hij schreef dat niet zozeer dit organisatievermogen goed was ontwikkeld (men had volgens hem tijdens de bezetting in Nederland gemerkt dat er nogal wat schortte aan het organisatievermogen), maar dat het Duitse volk goed organiseerbaar was en dat de nazi's hiervan gebruik hadden gemaakt.³⁷⁸ Na zijn rondreis kwam Hirschfeld tot een andere conclusie. Men moest aan de stelling dat Duitsers bevelen van bovenaf gewillig opvolgden niet te veel waarde toekennen, nu de meerderheid van het Duitse volk zich in een positie bevond dat zij vrijwel niets meer te verliezen had. Het had bovendien onder het Hitlerregime geleerd bevelen op te volgen, omdat deze met draconische straffen werden afgedwongen. Daar de straffen van Engelsen en Amerikanen veel minder drastisch waren, was het in Duitsland veel moeilijker 'de naleving van de talloze voorschriften op economisch gebied af te dwingen'. Onder meer verwijzend naar 'zijn' terrein (dat van de voedseldistributie), schreef hij: 'Het moeras waarin Duitschland op zeedelijk en moreel gebied geraakt is tevens een voedingsbodem voor corruptie, zooals deze sinds mensenheugenis niet bekend is'.³⁷⁹ Hirschfeld werd gedurende zijn rondreis bevestigd in zijn in de decembernota geventileerde gedachte dat sommige Duitsers in de Britse zone de Britten verantwoordelijk hielden voor de noodtoestand waarin zij verkeerden. Hij benadrukte nog eens dat men dit alleen kon verhelpen door zo veel mogelijk 'organisatie' in handen van Duitsers te geven.³⁸⁰ Die maatregel was door de Nederlandse regering waarschijnlijk niet in de laatste plaats in het memorandum gepropageerd, omdat hij ertoe kon leiden dat minder voedsel uit de (Brits) Gemeenebestanden en meer voedsel uit Nederland werd geïmporteerd.

Over de medewerking van de Duitsers aan de wederopbouw schreef Hirschfeld 'dat van het Duitse volk in het algemeen nog weinig medewerking ondervonden wordt om zelf flink de handen uit de mouwen te steken'. De overtuiging dat men in het algemeen belang moest samenwerken was vrijwel geheel afwezig. De Britten schreven dit toe aan het feit, dat het naziregime op dit gebied 'doodelijk' had gewerkt, aangezien in de nazitijd de leiders pretendeerden de enigen te zijn die wisten wat in het belang van het volk was en zij het volk met succes hadden opgevoed in die gedachte.³⁸¹ Diverse Britten vertelden Hirschfeld dat zij de democratisering op regionaal niveau vooral beschouwden als een proef, als onderdeel van het 'genezingsproces' (de Britse politiek van 're-education'). Aan die proef schortte volgens Hirschfeld wel het één en ander. De Britse pogingen tot democratisering op regionaal niveau zouden er bij de Duitsers namelijk 'niet licht' in gaan, omdat in het Britse systeem (geënt op de Pruisische zogenaamde 'Kreise'-traditie) een ambtelijke 'Regierungspräsident' optrad als

³⁷⁸ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1901, nota Hirschfeld 'De economische vraagstukken van Duitschland en de vredesonderhandelingen' d.d. 7/12/46, p.20.

³⁷⁹ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1902, 'Verslag [Hirschfeld] van een reis naar de Britse Zône in Duitsland' d.d. 31/3/47, p.29 en 30.

³⁸⁰ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1902, 'Verslag [Hirschfeld] van een reis naar de Britse Zône in Duitsland' d.d. 31/3/47, p.16.

³⁸¹ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1902, 'Verslag [Hirschfeld] van een reis naar de Britse Zône in Duitsland' d.d. 31/3/47, p.4.

voorzitter van diverse gekozen regionale 'Kreise'-vertegenwoordigers, hetgeen bij hen en bij de bevolking tot verwarring leidde over de (hiërarchische) verhoudingen.³⁸² Een Britse brigade-generaal had in een gesprek met Hirschfeld beweerd dat men voor democratisering in Duitsland bijkans een hele generatie de tijd zou nodig hebben. De aanwezige jonge generatie in Duitsland kende immers vrijwel niets anders dan de twijfelachtige zegeningen van het Hitler-regime. Zij moest de democratie 'zien groeien en de betekenis daarvan in de praktijk [...] leeren kennen'. Des te verwonderlijker, aldus Hirschfeld, dat er 'in Moskou' reeds werd gesproken over het instellen van een centrale regering samengesteld uit vertegenwoordigers der 'landen'.³⁸³ Van een vermoeden dat achter dit voorstel machtspolitiek van Sovjetzijde schuilging, om via zo'n centrale regering ook op de westerse bezettingszones invloed uit te oefenen, is in het verslag niets terug te vinden. Als Hirschfeld eventueel al een hernieuwde dreiging vreesde die zou uitgaan van een Duitsland dat de zijde van de Sovjetunie koos, zoals Seyss-Inquart in 1945 had beweerd, dan bleek hiervan tijdens zijn rondreis niets. De Britten wezen hem er namelijk op dat men een 'achteruitgang' (ten opzichte van eerdere peilingen?) van de communisten verwachtte bij de verkiezingen op 20 april.³⁸⁴ Hirschfeld concludeerde dat de democratisering een 'experiment' was dat nog in een beginstadium verkeerde. Een centrale of federale regering zou voorlopig niet meer dan een 'nominale betekenis' kunnen hebben. De voedseltoestand vormde een directe voedingsbodem voor ontevredenheid, de woningnood vormde een voedingsbodem voor ontevredenheid op de langere termijn. Door beide was er een te grote bron van politieke instabiliteit 'om werkelijk democratische verhoudingen op korten termijn te laten ontstaan'.³⁸⁵ Hirschfeld achtte het 'uitgesloten' dat 'binnen eenige jaren een Duitse Regeering en/of Landen-Regeeringen' gevormd werden, die werden gedragen 'door het vertrouwen van de breede massa der Duitse bevolking'.³⁸⁶ Trokken de Britten dezelfde conclusie als Hirschfeld vanwege de nationaal-socialistische geestelijke erfenis in Duitsland, Hirschfeld week van hen af in zijn voortdurende benadrukking van de materiële positie van de Duitse bevolking in zijn argumentering contra volledige democratisering van Duitsland. Welke materiële criteria Hirschfeld noodzakelijk achtte om in een samenleving 'werkelijk democratische verhoudingen' te laten ontstaan, is interessant gezien het feit dat Hirschfeld twee jaar na zijn tournee de (West-)Duitse samenleving niet alleen voor volledige democratie, maar zelfs voor militaire herbewapening rijp achtte.

Over het Duitse arsenaal aan bekwame politici was Hirschfeld in 1947 vooralsnog niet gunstig gestemd, omdat door de denazificatie het aantal 'acceptabele leidende Duitse figuren' (Hirschfeld doelde ongetwijfeld op hun bestuurlijke kwaliteiten) zeer was uitgedund.³⁸⁷ Die denazificatie moest volgens Hirschfeld dan ook niet al te scherp worden uitgevoerd, want dan zou de Duitse 'organisatie' misschien voor lange tijd worden ontwricht.³⁸⁸ Een opmerkelijke passage: op welke hoogte hij precies de lat legde wat vervolging van nazi's betreft,

³⁸² ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1902, 'Verslag [Hirschfeld] van een reis naar de Britse Zône in Duitsland' d.d. 31/3/47, p.14 en 15.

³⁸³ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1902, 'Verslag [Hirschfeld] van een reis naar de Britse Zône in Duitsland' d.d. 31/3/47, p.19.

³⁸⁴ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1902, 'Verslag [Hirschfeld] van een reis naar de Britse Zône in Duitsland' d.d. 31/3/47, p.2.

³⁸⁵ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1902, 'Verslag [Hirschfeld] van een reis naar de Britse Zône in Duitsland' d.d. 31/3/47, p.19.

³⁸⁶ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1902, 'Verslag [Hirschfeld] van een reis naar de Britse Zône in Duitsland' d.d. 31/3/47, p.29.

³⁸⁷ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1902, 'Verslag [Hirschfeld] van een reis naar de Britse Zône in Duitsland' d.d. 31/3/47, p.8.

³⁸⁸ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1902, 'Verslag [Hirschfeld] van een reis naar de Britse Zône in Duitsland' d.d. 31/3/47, p.6.

wordt uit de nota overigens niet duidelijk. Hirschfeld ontmoette tijdens zijn 'tournee' de (door de Britten aangestelde) minister-presidenten van *Nordrhein-Westfalen* en *Niedersachsen*, respectievelijk de CDU'er R. Amelunxen en de SPD'er H. Kopf. Hoewel hij de laatste degelijk vond (de eerste maakte op hem een 'pedanten burgerlijken' indruk), achtte hij het maar zeer de vraag in hoeverre nieuwe politici bij de Duitse bevolking een 'positie' wisten te verwerven.³⁸⁹ Tijdens een receptie in Düsseldorf ontmoette Hirschfeld ook de leden van de door de Britten benoemde Duitse regering van *Nordrhein-Westfalen*, die niet een sterke indruk op hem maakten. Bij W. Asbury, de Britse 'Regional Commissioner' van *Nordrhein-Westfalen*, informeerde Hirschfeld naar de voorzitter van de CDU in de Britse bezettingszone Konrad Adenauer. Hoewel de leider van de SPD Kurt Schumacher tot dan toe veel sterker dan Adenauer de aandacht op zich had weten te vestigen, was Hirschfeld kennelijk op de hoogte van de rijzende ster van de latere bondskanselier. Asbury deelde Hirschfeld mee 'dat de samenwerking met Dr. Adenauer voor de Engelschen uitermate moeilijk was, aangezien hij bepaaldelijk lastig was en men niet wist in hoeverre men hem kon vertrouwen'. Ook ten aanzien van de samenwerking met de CDU in het algemeen was men nog sceptisch gestemd.³⁹⁰

In CDU-kringen werd in de eerste naoorlogse jaren geklaagd over het feit dat de Britse *Labour*regering haar geestverwanten van Schumachers SPD pousseerde.³⁹¹ Ook Michiels van Verduynen volgde de ontwikkeling van de volgens hem ongepast hartelijke relatie tussen de *Labour*regering en de SPD met argusogen.³⁹² Had de Britse regeringsleider Attlee in 1945 als Lagerhuislid nog verklaard dat de Duitsers geen recht hadden te klagen over onder andere de Nederlandse annexatiewensen³⁹³, nu vreesde de Nederlandse ambassadeur waarschijnlijk dat de regering-Attlee de SPD omwille van de Duitse kiezersgunst succes op het terrein van de grenscorrecties zou gunnen. De SPD voer namelijk veel sterker dan Adenauers CDU een nationalistische koers en nam krachtiger stelling tegen grenscorrectieplannen. Bij het departement van Buitenlandse Zaken zal men er niet geruster op zijn geworden toen Schumacher tijdens een bezoek aan Londen tegenover de Britse regering een sterke troefkaart had laten zien door haar de gevolgen te schetsen van een communistische opkomst of een nationaal-socialistische herleving in Duitsland die, leek hij te suggereren, in de hand werd gewerkt door gedwongen gebiedsafstand. Een Britse zegsman verzekerde evenwel dat Schumacher tijdens zijn bezoek niet over de grenscorrecties gesproken had.³⁹⁴ Tijdens zijn rondreis werd Hirschfeld door de politici in *Nordrhein-Westfalen* aangesproken over die eisen met betrekking tot grenscorrecties. Hoewel zijn gesprekspartners niet de details van de memoranda kenden, konden zij aldus Hirschfeld 'niet [...] nalaten, min of meer een beroep op ons te doen, om daarvan af te zien'. Hirschfeld reageerde hierop met de opmerking

³⁸⁹ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1902, 'Verslag [Hirschfeld] van een reis naar de Britse Zône in Duitsland' d.d. 31/3/47, p.18 en 19.

³⁹⁰ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1902, 'Verslag [Hirschfeld] van een reis naar de Britse Zône in Duitsland' d.d. 31/3/47, p.3.

³⁹¹ Zie voor de verhouding tussen de Britten en de CDU-politici in de Britse zone: Heitzer, *CDU*; Köhler, *Adenauer*. Ook tijdens het gesprek tussen de interdepartementale commissie en vertegenwoordigers van de pers was dit onderwerp ter sprake gekomen.

³⁹² ARA, AOK/KMP, inv.nr. 1419, brief Michiels van Verduynen aan Van Boetzelaer van Oosterhout d.d. 6/12/46.

³⁹³ Harris, *Attlee*, 246. Dat dit in Nederland nadien bekend werd, blijkt uit de brochure voor annexatie uit 1945 van mr. G.B.J. Hiltermann, *Land om land*.

³⁹⁴ ARA, AOK/KMP, inv.nr. 1419, brief Michiels van Verduynen aan Van Boetzelaer van Oosterhout d.d. 6/12/46.

‘dat zij de consequenties van dezen oorlog zelf maar eens moesten overdenken’.³⁹⁵ De op-
perbevelhebber van de Britse troepen in de zone, sir Sholto, verzekerde Hirschfeld later van
de Britse sympathie voor de grenscorrectievoorstellen, hoewel Hirschfeld wel de indruk had
dat Sholto de zaak vooral beschouwde ‘als een quaestie, die hem [...] alleen maar last bezorg-
de’.³⁹⁶

In het ‘paleis’ van de familie Krupp bij Essen, was de *North German Coal Control*
gevestigd. Deze NGCC had de leiding over de honderdvijfenzeventig mijnen in de Britse
zone, waarvan er twaalf niet in gebruik waren. Men bleek zeer goed op de hoogte van de
Nederlandse desiderata in het steenkolengebied. Hirschfeld sprak met de leidinggevenden bij
de NGCC over de nationalisatieplannen betreffende de mijnen. Men was er zonder meer
tegen, aldus Hirschfeld, net als Adenauer en Asbury (een *Labour*aanhanger) dat waren. Hirsch-
feld sprak bovendien over de diefstal van kolen en over de kolenproductie. Die lag volgens
Hirschfeld op vijftientwintig à dertig procent van de normale productie. Hoewel een leidingge-
vende van de NGCC beweerde dat slechts twee procent van de kolen werd gestolen, hoorde
Hirschfeld later in Hamburg, dat bij aankomst een op de drie wagons met kolen die daar arri-
veerden leeg gestolen was.³⁹⁷ Dat de Kardinaal-Aartsbisschop van Keulen kort voordien de
diefstallen van kolen door de bevolking ‘eenigszins [had] goedgepraat’, maakte deze zaak
voor de bezettingsautoriteiten niet makkelijker, aldus Hirschfeld.³⁹⁸

Hirschfeld onderscheidde in zijn verslag tenslotte de ‘moreele standaard’ van de poli-
tiek van de Britten en Amerikanen en die van de Fransen en de Sovjets. De laatste twee
wilden vooral profiteren van het door hen bezette gebied. Juist de verschillende uitgangspun-
ten van de bezettingspolitiek maakten het moeilijk, meende Hirschfeld, overeenstemming te
bereiken over Duitsland. Zouden de bezettende mogendheden evenwel niet tot overeenstem-
ming komen, dan achtte hij het waarschijnlijk dat een nieuw ‘wereldconflict’ het gevolg zou
zijn.³⁹⁹ De bezetting van Duitsland bleef volgens Hirschfeld nog lange tijd noodzakelijk.
Een Duitser had hem verteld dat de veten en meningsverschillen tussen Duitsers onderling zo
groot waren, dat na een opheffing van de bezetting deze met moord en doodslag zouden
worden uitgevochten. Volgens de zegsman school er bovendien een gevaar, niet ‘in het eigen-
lijk gezegde nationaal-socialisme, doch veel meer in den zoogenaamden Duitsnationalen
gedachtengang, die vele Duitschers beheerschte en die hen vervulde niet alleen met wraak-
gevoelens doch ook met plannen om weder een militaire organisatie tot stand te laten ko-
men’.⁴⁰⁰

Hirschfeld meende dat het uitgesloten was dat binnen enige jaren een Duitse regering
of ‘landen’-regeringen gevormd konden worden, die werden gedragen door het vertrouwen
van de ‘breede massa’ van de Duitse bevolking. Of er een vredesverdrag met een Duitse
regering kon worden gesloten, hing volgens Hirschfeld af van de resultaten van de conferentie
in Moskou. Een werkelijk vredesverdrag kon alleen worden gesloten na langdurige geallieerde

³⁹⁵ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1902, ‘Verslag [Hirschfeld] van een reis naar de Britse Zône in Duitsland’ d.d. 31/3/47, p.4.

³⁹⁶ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1902, ‘Verslag [Hirschfeld] van een reis naar de Britse Zône in Duitsland’ d.d. 31/3/47, p.13.

³⁹⁷ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1902, ‘Verslag [Hirschfeld] van een reis naar de Britse Zône in Duitsland’ d.d. 31/3/47, p.6-11.

³⁹⁸ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1902, ‘Verslag [Hirschfeld] van een reis naar de Britse Zône in Duitsland’ d.d. 31/3/47, p.3.

³⁹⁹ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1902, ‘Verslag [Hirschfeld] van een reis naar de Britse Zône in Duitsland’ d.d. 31/3/47, p.29.

⁴⁰⁰ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1902, ‘Verslag [Hirschfeld] van een reis naar de Britse Zône in Duitsland’ d.d. 31/3/47, p.20.

controle en leiding, gepaard gaande met een geleidelijke verbetering van de economische omstandigheden en heropvoeding van het Duitse volk. De bezetting van Duitsland zou geleidelijk van karakter dienen te veranderen. Men moest streven naar een militaire beheersing van slechts enkele strategische punten. 'Alleen gedurende een zoodanige bezetting zullen de tegenstellingen tusschen de Groote Vier kunnen worden overwonnen.' Waarschijnlijk benadrukte hij nog eenmaal de wens bezettingstroepen uit te zenden toen hij adviseerde om offers te brengen terwille van de goede relatie met Engeland en Amerika, 'welke beide landen de eenige zijn, die ons voor een hernieuwde agressie van Duitse zijde kunnen behoeden en waarmede zoo goede betrekkingen noodig zijn alleen al om te bereiken, dat de Duitschers geen steun van die zijde krijgen tegen de eisschen, die wij met zoveel goed recht mogen stellen'. Hirschfeld sloot zijn verslag af met de conclusie dat de [voor het belangrijkste deel door hem opgestelde] januarimemoranda van de Nederlandse regering steek hielden.⁴⁰¹ Hij zou in de volgende jaren nog regelmatig hameren op stellingen die voor het eerst in het memorandum waren vervat.

Als regeringscommissaris in algemene dienst adviseerde Hirschfeld niet enkel inzake de Duitse kwestie. Ook bij de militaire ingreep in Indië in 1947 speelde hij een zeer belangrijke rol. In Nederland was het deviezentekort in 1947 nijpend geworden, wat op korte termijn tot stilstand van de Nederlandse productie en het Nederlandse herstel zou leiden. Oorzaken van met name het dollartekort waren het protectionisme in het internationale handelsverkeer in de naoorlogse jaren en het wegvallen van de deviezeninkomsten uit Indië. Een belangrijk deel van het gebied met veel Nederlands-Indische exportbedrijven was in handen van de jonge Indonesische Republiek gevallen. Met die Republiek waren geschillen ontstaan over de uitvoering van het akkoord van Linggadjati, dat in november 1946 gesloten was. Minister prof. mr. P. Lief tinck van Financiën (die vanaf 1932 enige tijd Hirschfelds ondergeschikte bij Handel en Nijverheid geweest was) had de ministerraad voor militaire aangelegenheden in december 1946 gewezen op de 'wenselijkheid van bevrijding van deviezen verdienend territor' in Indië. In april 1947 herhaalde hij zijn oproep aan minister-president Beel.⁴⁰² Omdat Beel zich er (alvorens tot een militaire ingreep te beslissen) persoonlijk van wilde vergewissen dat onderhandelingen met de Republiek niets meer zouden uithalen, bezocht hij met minister mr. J.A. Jonkman van Overzeese Gebiedsdelen van 6 tot 27 mei 1947 Indië. Beide bewindslieden werden vergezeld door Hirschfeld (die voor 'Linggadjati' was, die het Maleis beheerste⁴⁰³ en de Indische mores kende en die van 1925 tot 1931 bij de Javasche Bank nogal wat expertise inzake de structuur van de toenmalige Indische economie had opgebouwd) en mr. dr. H. Albarda, op dat moment de ex-secretaris-generaal van Financiën en directeur van de Nederlandsche Handel-Maatschappij (later de ABN). Beide namen de financiële toestand in Nederlands-Indië op, kwamen hierbij tot de conclusie dat de rol van de Nederlands-Indische regering bij de toenmalige stand van zaken snel zou zijn uitgespeeld, en brachten in kaart wat de vooruitzichten zouden zijn indien Nederland militair ingreep. Een militaire actie kon op diverse manieren worden uitgevoerd. Men kon de Republiek tot onderhandelingen dwingen middels een actie waarin de troepen naar Jogjakarta (de hoofdstad van de Republiek) oprukten of men kon de voor de voedselvoorziening en export belangrijke productiegebieden van Java en Sumatra bezetten, zoals Lief tinck had bepleit en zoals ook de ondernemersraad voor

⁴⁰¹ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1902, 'Verslag [Hirschfeld] van een reis naar de Britse Zône in Duitsland' d.d. 31/3/47, p.29-31.

⁴⁰² Bakker en Van Lent, *Lief tinck*, 155.

⁴⁰³ Wiebes en Zeeman, *Dagboek Boon*, 51, 30/3/47.

Nederlands-Indië bepleitte. Hirschfeld rekende voor dat zo'n laatste actie circa tweehonderd miljoen gulden aan deviezen zou gaan kosten. Hier stond tegenover dat (mits de Republiek geen tactiek van verschroeide aarde zou voeren) na bezetting van de productiegebieden op Java en Sumatra de aanwezige voorraden beschikbaar zouden komen, waarvan de deviezenwaarde kon worden geschat op driehonderd miljoen gulden.⁴⁰⁴ Hirschfeld adviseerde na deze kosten-baten-analyse tot een dergelijk militair ingrijpen (na de rijsttoegst!), omdat hij tot de overtuiging was gekomen dat er met de Republiek geen overeenstemming kon worden bereikt.⁴⁰⁵ Hirschfeld en Van Vredenburg vertrokken direct na terugkomst van de eerste in juni naar Londen en Washington om daar de regeringen te 'masseren' voor een Nederlands militair ingrijpen.⁴⁰⁶ Hirschfeld (die in de Verenigde Staten ongetwijfeld de zogenaamde communistische infiltratie in Indonesië heeft aangevoerd als een argument voor de Nederlandse politiek⁴⁰⁷) kreeg de indruk dat men Nederland ruimte liet voor militair ingrijpen. Op 27 juli 1947 werd 'Operatie Product' gestart, de eerste 'politieele actie' tegen de Republiek, met de bekende afschuwelijke gevolgen. Het Indische rapport van Hirschfeld en Albarda heeft ongetwijfeld zeer sterk in de besluitvorming met betrekking tot 'Operatie Product' meegewogen.⁴⁰⁸ Nadat de Verenigde Naties hadden opgeroepen tot een staakt-het-vuren besloot de Nederlandse regering per 4 augustus de actie te staken. Ondanks het feit dat de actie militair een succes was, leidde ze niet tot een verbetering van de financiële toestand, vanwege de guerillaoorlog die nu van Republikeinse zijde werd opgevoerd; het risico van zo'n oploeiende guerilla had men van Nederlandse zijde willens en wetens genomen, toch vormde hij een zware tegenvaller. Hij deed Hirschfeld eind augustus adviseren het hart van de Republiek, Djokjakarta ('pesthaard Djokja'), dat tot dan toe ongemoeid was gelaten, in te nemen. Dat zou in dit stadium van het conflict tot een sterke confrontatie met de Britten en de Amerikanen geleid zou hebben. Zo'n confrontatie zou volgens Hirschfeld in ieder geval tot gevolg hebben dat het Nederlandse volk anderen dan de eigen regering verantwoordelijk stelde voor een totaal verlies van Indië voor Nederland. Rhijnsburger constateert dat hierin de zorg die Hirschfeld voor politieke stabiliteit in Nederland koesterde, tot uitdrukking kwam.⁴⁰⁹

Op dat moment was Hirschfeld overigens op een derde terrein ingeschakeld: dat van de Marshallhulp. Nadat met de Marshallrede in juni 1947 de Amerikaanse intentieverklaring inzake dollarsteun aan Europa bekend geworden was, werd Hirschfeld uitgezonden naar de Parijse conferentie voor Europese economische samenwerking die op 12 juli 1947 van start ging. In Parijs zouden de zestien deelnemende landen (de landen binnen de invloedssfeer van de Sovjetunie besloten niet deel te nemen) het Europese Herstelprogramma in het kader van

⁴⁰⁴ ARA, Coll. Beel, inv.nr. 153, nota d.d. 18/5/47 van adviseurs Hirschfeld en Albarda voor Beel en Jonkman inzake de uitvoering van de overeenkomst van Linggadjati; Giebels, *Beel*, 207-209; Weisglas (als secretaris bij het ministerieel bezoek betrokken), *Wieg*, 66-79. Zie ook het verslag van het ministerieel bezoek, en dan met name de verslaggeving van de voor de besluitvorming belangrijke vergadering op 14/5/47 van de delegatieleden met onder andere luitenant-gouverneur-generaal dr. H.J. van Mook en Schermerhorn (nu voorzitter van de commissie-generaal in Batavia) door Schermerhorn, door Hirschfeld en door dr. H.N. Boon: Smit, *Dagboek Schermerhorn*, 530-534, 14/5/47; Van Vredenburg, *Den Haag*, 252; Wiebes en Zeeman, *Dagboek Boon*, 71-74, 14/5/47; vgl. ARA, Coll. Beel, inv.nr. 274, notulen van de vergadering op 14/5/47.

⁴⁰⁵ Rhijnsburger, 'Political Biography as a Vehicle', 143.

⁴⁰⁶ De Vries, *Dagboek Ernst Heldring*, 1491, 15/6/47.

⁴⁰⁷ Witte, 'Russische beer', 39.

⁴⁰⁸ Vgl. Bakker en Van Lent, *Liefinck*, 155.

⁴⁰⁹ Rhijnsburger, 'Political Biography as a Vehicle', 143.

de Marshallhulp opstellen. De Beneluxlanden traden in Parijs 'practisch als een eenheid' op⁴¹⁰, onder voorzitterschap van Hirschfeld; hij had voordien Nederland vertegenwoordigd bij de economische onderhandelingen tussen de Beneluxlanden. Tussen Hirschfeld en de Franse afgevaardigde H. Alphand ontstond in Parijs animositeit. Een eerste punt van strijd tussen de Fransen en de Benelux vormde het Franse voorstel een douane-unie te vormen met Italië en de Benelux. Hirschfeld achtte het voorstel niet haalbaar gezien de financiële instabiliteit van beide latijnse landen. Hij achtte het plan bovendien niet wenselijk omdat Duitsland er niet in werd betrokken, en stelde voor de zaak nader te bestuderen.⁴¹¹ De grote controverse tussen Hirschfeld en Alphand ontstond echter over de inschakeling van Duitsland in het herstelprogramma. De Fransen namen immers de stelling in dat een herstel van de Duitse industrie een bedreiging vormde voor de veiligheid van Europa, en hielden vast aan de geallieerde productiebeperkingen in Duitsland. Duitsers noch de geallieerde bezettingsautoriteiten vertegenwoordigden Duitsland op de conferentie. De Beneluxdelegatie stond er evenwel op dat in het eindrapport werd opgenomen dat de Europese samenwerking slechts aan haar doel kon beantwoorden indien de Duitse economie werd ingepast in de Europese economie. De Beneluxdelegatie werd achter de schermen door de Verenigde Staten gesteund⁴¹² (de productiebeperkingen werden nog diezelfde zomer herzien) en uiteindelijk gaven de Fransen zich gewonnen. Van der Beugel schrijft in zijn biografische schets dat tot Hirschfelds 'grote voldoening' in het eindrapport (dat op 22 september aan de *Secretary of State* generaal Marshall werd aangeboden) de passage werd opgenomen: '[...] if European cooperation is to be effective, the German economy must be fitted into the European economy so that it may contribute to a general improvement in the standard of living.'⁴¹³ Van der Beugel (die in Parijs als Hirschfelds secretaris optrad) benadrukte later dat de vertegenwoordigers van de zestien deelnemende landen aan de Parijse conferentie op ruime schaal logen over de financiële tekorten van hun land om zo veel mogelijk Marshallsteun toegewezen te krijgen.⁴¹⁴ Hirschfeld keerde zich tegen deze praktijk, omdat het Amerikaanse *Congress* dat over de Marshallhulp moest beslissen, niet akkoord zou gaan met een te hoog opgeschroefd verzoek. In de volgende jaren, toen Hirschfeld betrokken werd bij de uitwerking van het Marshallplan, zou hij voortdurend de positie van dat *Congress* in het oog houden, omdat het volgens hem veel meer dan de parlementen in Europa een factor van betekenis was in de uitvoering van het beleid.⁴¹⁵ Het *Congress* voelde bij beslissingen inzake de Marshallsteun volgens Hirschfeld zeer sterk de groeiende tegenstelling tussen de Verenigde Staten en de Sovjetunie en de druk van 'het communistische gevaar' dat zich in Europa scherper begon af te tekenen.⁴¹⁶ In oktober bezocht Hirschfeld met andere vertegenwoordigers uit Europa de Verenigde Staten om het rapport van september toe te lichten. Hoewel Hirschfeld beslist geen

⁴¹⁰ Hirschfeld, 'Marshall-plan', 143; vgl. Kersten, *Drie kleinen*, 6.

⁴¹¹ Zie voor Hirschfelds commentaar hierop in 1954: Hirschfeld, 'Idee en ontstaan Marshall-plan', 18.

⁴¹² Van der Hoeven, *Hoed af*, 59.

⁴¹³ Van der Beugel, 'Hans Max Hirschfeld', 329; vgl. Hirschfeld, 'Idee en ontstaan Marshall-plan', 17.

⁴¹⁴ Van der Hoeven, *Hoed af*, 57.

⁴¹⁵ Zie diverse stukken in: ARA, Coll. Van der Beugel, inv.nr. 27.

⁴¹⁶ Hirschfeld, 'Marshall-plan', 146.

supranationalist was⁴¹⁷, waardeerden de Amerikanen Hirschfeld omdat hij tot de weinigen behoorde die werkelijk ijverden voor een economisch herstel in Europees verband, voor een permanente Europese economische organisatie. Hirschfeld ijverde voorts namens de Benelux voor de opnemng van de Bizone in het herstelprogramma. Dit had ook een pragmatische reden. Wanneer de Bizone niet werd opgenomen, zouden de Verenigde Staten op eigen houtje de Bizone financieel ondersteunen. Dit zou ook per saldo waarschijnlijk ten koste gaan van de fondsen die aan de overige Europese landen ter beschikking werden gesteld.

Gezamenlijke eisen van de Beneluxlanden dat het protectionisme ten aanzien van Duitsland werd gestaakt, dat de Duitse grenzen werden opengesteld voor de Beneluxlanden en de gezamenlijke angst dat Duitsland beter werd behandeld dan België en Nederland bonden de Beneluxlanden. Namens de Benelux stelde Hirschfeld in november 1947 met anderen een eerste gezamenlijk memorandum op, waarin hiertegen werd geprotesteerd.⁴¹⁸ Vervolgens probeerde men gezamenlijk te worden betrokken bij de onderhandelingen over de toekomst van Duitsland. Op 23 februari 1948 werd te Londen de vergadering tussen de Britten, de Amerikanen en de Fransen over de toekomst van West-Duitsland geopend: de Sovjetunie zag af van deelname. In de eerste zitting kwamen de drie grote deelnemende bezettingsmachten overeen de Beneluxlanden als volwaardige partner te aanvaarden. Hirschfeld was een van de delegatieleden die door de Benelux werd uitgezonden. Tijdens de zogenaamde 'zeslandenconferentie' werd besloten tot realisering van plannen die leken op de gedachten uit het Nederlandse januarimemorandum. Men besloot onder meer dat het niet mogelijk bleek heel Duitsland als economische eenheid te handhaven, maar dat de Bi-zone en de Franse zone volledig in het Europese herstelplan zouden worden betrokken. De drie zones zouden zoveel mogelijk worden geïntegreerd en de instelling van een autonome federale West-Duitse overheid werd nagestreefd.⁴¹⁹ Hoewel de Beneluxlanden de economische problematiek van Duitsland en zijn buurlanden ter tafel wensten te brengen, wilden de groten deze na het besluit om de westelijke bezettingszones bij de Marshallhulp te betrekken niet ter conferentie, doch in het kader van het herstelprogramma bespreken.⁴²⁰ De berichtgeving van Van Boetzelaer van Oosterhout aan de Tweede Kamer over de Londense 'zeslandenconferentie' vertoonde ernstige gebreken.⁴²¹

Met ingang van februari 1948 was Hirschfeld door de Nederlandse regering als 'regeringscommissaris voor het Europees Herstelprogramma' aangesteld. Het 'bureau' dat hem ten dienst stond, nu samen met het 'bureau Duitsland' gevestigd aan het Haagse Smidswater, resorteerde onder alle ministers uit de ministerraad voor economische aangelegenheden (REA) en coördineerde de Marshallhulp in Nederland en Nederlands-Indië. Hirschfeld stond er op dat het akkoord over de Marshallhulp (dat een bilateraal akkoord met de Verenigde Staten werd) in een overeenkomst werd vervat, en niet in een verdrag. Dit betekende dat het parlement zich niet over de zaak hoefde te buigen⁴²², en dat betekende tijdwinst. In zijn memo-

⁴¹⁷ Van der Beugel, 'Hans Max Hirschfeld', 330.

⁴¹⁸ Van Campen, *Quest*, 52.

⁴¹⁹ *Keesing Historisch Archief* 1946-1948, 7523.

⁴²⁰ Bogaarts, 'Nederland aan de wieg', 9.

⁴²¹ Bogaarts, *kabinet-Beel*, band A, 278.

⁴²² Zie: Bogaarts, *kabinet-Beel*, band A, 277.

res sprak Hirschfeld zijn dank uit voor de 'ruime volmachten' die de regering hem met name op dit gebied van de Marshall-hulp had gegeven.⁴²³ Hoewel Hirschfeld volgens Van der Beugel alle betrokken ministers steeds adequaat inlichtte, hadden sommige wel eens moeite met Hirschfelds positie vanwege de 'ministeriële verantwoordelijkheid', die door hen gezamenlijk werd gedragen.⁴²⁴ Van der Hoeven tekent hierbij aan dat Van Boetzelaer van Oosterhout en Lieftinck zich regelmatig door Hirschfeld gepasseerd voelden, omdat hij vaak zonder ruggespraak met de ministerraad optrad.⁴²⁵ De hoeveelheid telegrammen van Hirschfeld aan de ministerraad over zijn in te nemen houding zijn inderdaad beperkt.⁴²⁶

Toen in maart 1948 in het kader van het herstelprogramma de Organisatie voor Europese Economische Samenwerking (OEES, later omgevormd tot de OESO) werd voorbereid, stonden de Amerikanen achter Hirschfelds kandidatuur voor de functie van secretaris-generaal van deze OEES. Omdat de Britten, de Fransen en de Scandinavische landen tegen Hirschfeld waren (zij wilden hun nationale autonomie zoveel mogelijk handhaven, terwijl Hirschfeld voorstander was van grote bevoegdheden voor de OEES), werd uiteindelijk de Fransman R. Marjolin in de functie benoemd.⁴²⁷ Die OEES kreeg in de loop van 1948 steeds meer eigen bevoegdheden. Zo werden vanaf het najaar van 1948 de voorstellen van de diverse Europese landen (en de Bizone en de Franse zone) voor de inzet van Marshalldollars intern beoordeeld. De Amerikaanse organisatie ECA controleerde vervolgens de voorstellen en legde ze aan het Amerikaanse *Congress* ter goedkeuring voor. In november zou Hirschfeld namens de OEES de voorstellen van de (bezettingsautoriteiten van de) Bizone beoordelen.⁴²⁸ Volgens Van der Beugel werkte Hirschfeld liever achter de schermen dan op het politiek toneel.⁴²⁹ Toch was van een politieke carrière sprake geweest in 1937⁴³⁰ en was daarvan in de loop van 1948 opnieuw even sprake, al heeft Hirschfeld zelf er de laatste keer wellicht niets van geweten. Ironisch genoeg (gezien Hirschfelds wat eigengereide optreden) zou hij die politieke benoeming te danken hebben gehad aan de ontevredenheid die er in de Kamer bestond over de informatie die het departement van Buitenlandse Zaken over de buitenlandse politiek verschaft. Als argument voor de beperkte berichtgeving aan het parlement werd overbelasting van de minister aangevoerd. Men zocht derhalve naar een middel om de minister te ontlasten.⁴³¹ De latere minister-president Drees schreef tijdens de formatiebesprekingen na de verkiezingen van 1948 in zijn dagboek dat zijn opponent Beel had voorgesteld

⁴²³ Hirschfeld, *Herinneringen bezettingstijd*, 209.

⁴²⁴ Van der Beugel, 'Hans Max Hirschfeld', 330.

⁴²⁵ Van der Hoeven, *Hoed af*, 66.

⁴²⁶ ARA, Coll. Van der Beugel, inv.nr. 27.

⁴²⁷ Van der Hoeven, *Hoed af*, 61-70.

⁴²⁸ ARA, Coll. Van der Beugel, inv.nr. 27, samenvatting Tj.A. Meurs d.d. 10/11/48 van de vergadering van het 'Executive Committee' van de OEES op 5/11/48 en 6/11/48.

⁴²⁹ Van der Beugel, 'Hans Max Hirschfeld', 326.

⁴³⁰ Colijn vroeg Hirschfeld tijdens de formatiebesprekingen staatssecretaris van Economische Zaken te worden. Dat ambt zou uiteindelijk pas in de jaren vijftig in het leven worden geroepen: Hirschfeld, *Herinneringen* 33-39, 104.

⁴³¹ Bogaarts, *kabinet-Beel*, band A, 274-280.

op het departement van Buitenlandse Zaken een staatssecretaris aan te stellen met name voor het departementale reilen en zeilen. Beel stelde voor de partijloze⁴³² Hirschfeld als staatssecretaris aan te stellen. Drees vreesde moeilijkheden gezien 's mans oorlogsverleden en wuifde het voorstel weg.⁴³³

Inzake de Nederlandse politiek ten aanzien van Duitsland, hadden de ministers Drees en Vos in maart 1948 voorgesteld, de grenscorrectie-eisen tot een minimum te beperken. De ministerraad gaf er de voorkeur aan de koers te volgen die Hirschfeld bepleitte. Hirschfeld geloofde evenmin als Drees en Vos nog in de haalbaarheid van de grenscorrectie-plannen. Hij had Van Boetzelaer van Oosterhout echter laten weten dat men de territoriale eisen onverminderd moest handhaven, om ze later te ruilen voor economische compensatie.⁴³⁴ Van daadwerkelijke gebiedsuitbreiding verwachtte hij 'niets dan ellende', liet hij half januari 1949 aan zijn minister, op dat moment mr. D.U. Stikker, weten.⁴³⁵

Op 10 november 1948 werd het beheer van het Ruhrgebied door de Engelsen en Amerikanen aan de Duitsers overgedragen. De Fransen protesteerden, maar het protest werd afgewezen met de argumentatie dat het eigen beheer ten goede zou komen aan de productie, dat de toenemende zelfverzorging van de West-Duitsers de geallieerde landen ontlastte, dat er voldoende garanties waren om hernieuwde Duitse oorlogsproductie te voorkomen en dat economisch herstel van Duitsland voor heel Europa van belang was. Voorts werden bepalingen voor de reorganisatie van de kolenmijnen en sleutelindustrieën als de staalindustrie opgenomen, maar deze bedrijfstakken werden niet genationaliseerd. De vorming van de West-Duitse Bondsrepubliek werd voorbereid.

Had de Nederlandse ambassadeur in Moskou dr. A.H.J. Lovink in juli 1947 in reactie op Nederlandse uitingen van angst voor een mogelijke militaire Sovjetaanval nog verklaard dat deze grond misten vanwege de interne zwakte van de Sovjetunie⁴³⁶, in 1948 brak de Koude Oorlog in alle hevigheid los. Na de door communisten geregisseeerde verkiezingen in Bulgarije, Roemenië en Polen leidde de communistische staatsgreep in Praag in februari 1948 in West-Europa en in de Verenigde Staten tot licht hysterische schrikreacties en tot felle protesten tegen het 'barbaarse totalitarisme'.⁴³⁷ De westerse landen verenigden zich in maart 1948 in de Westerse Unie, het defensief verbond van de Beneluxlanden, Frankrijk en Engeland. Volgens het statuut was de Unie gericht tegen een mogelijke opleving van het Duitse militarisme, maar in werkelijkheid was het een militaire aaneensluiting tegen de Russische dreiging. De oprichting was een belangrijke stap op weg naar de samenwerking in NAVO-verband die ruim een jaar later tot stand kwam. Zowel in de door de Sovjets bezette zone als

⁴³² Topambtenaren mochten, had Hirschfeld in 1946 geschreven, geen 'verplichtingen' jegens politieke partijen hebben. Ze mochten die overigens evenmin hebben jegens het bedrijfsleven. Een commissariaat in een bedrijf was voor een topambtenaar uit den boze, behoudens wanneer de overheid een belang in dat bedrijf had: Hirschfeld, 'De ambtenaar en het staatsingrijpen', 7.

⁴³³ Van Oerle, *Kabinetsformatie*, 64 (Dagboek Drees, 23/7/48). Ook tijdens de kabinetsformatie van 1956 dacht een KVP-onderhandelaar, prof.dr. C.P.M. Romme, er aan om Hirschfeld in het kabinet op te nemen, als partijloos minister van Financiën: Visser, *Uiterste noodzaak?*, 231.

⁴³⁴ Schaper, 'Wij willen zelfs niet Mönchen-Gladbach!', 268.

⁴³⁵ Wielenga, *West-Duitsland*, 390.

⁴³⁶ Witte, 'Russische beer', 37.

⁴³⁷ Zie: Rovers, *Recht en vrijheid*, 31 e.v.; vgl.: Bogaarts, 'Nederlandse reactie op Praag', 80.

in het door de westelijke geallieerden bezet gebied werden (onafhankelijk van elkaar) voorbereidingen getroffen om een nieuwe Duitse staat op te richten. Vanwege de dreigende 'wereldcrisis' en omdat vermoedelijk spoedig een West-Duitse staat werd opgericht, moesten nieuwe Nederlandse richtlijnen voor een beleid ten aanzien van West-Duitsland worden bepaald.

Op instigatie van minister-president Drees verzocht minister van Buitenlandse Zaken Stikker in januari 1949 aan Hirschfeld een nieuwe nota te schrijven over de door Nederland ten aanzien van Duitsland te voeren politiek. Hirschfeld bood in april 1949 zijn nota aan Stikker aan. Hij merkte op dat de nota in hoofdzaak was 'opgesteld' door zijn plaatsvervanger drs. M. Kohnstamm. Deze Kohnstamm, een sociaal-democraat, was in 1945 zeer kortstondig de eerste directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie geweest⁴³⁸ (en was dus notabene een van de voorgangers van Lou de Jong). Hij werd daarna secretaris van Koningin Wilhelmina. Vervolgens leidde hij per 1 mei 1948 onder Hirschfeld het 'bureau Duitsland' (terwijl Van der Beugel, eveneens een sociaal-democraat, werd belast met de leiding van het 'bureau voor het Europees Herstelprogramma' van de regeringscommissaris). In de jaren vijftig zou Kohnstamm bij de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal worden betrokken. Veel gedachten in de nota van Kohnstamm en Hirschfeld (die dus ten onrechte de 'Hirschfeld-nota' genoemd werd) kwamen overeen met gedachten zoals Hirschfeld die eerder formuleerde. Op economisch gebied schreef men dat Duitsland moest worden ontwikkeld. Op sociaal gebied constateerde men dat er in de West-Duitse samenleving een scherpe kloof was tussen bevolkingsgroepen, wat herkomst betreft, wat leeftijd betrof en wat al of niet deelname aan het maatschappelijk leven betrof. Met name de groep der twintig- tot dertigjarigen, die het nationaal-socialisme reeds sinds zijn 'prille geestelijke vormingsjaren' onderging, had in Hitler een afgod verloren. De groep moest de daardoor ontstane leegte 'stuurloos en gedesillusioneerd' en nagenoeg geheel op eigen kracht vullen. De nationaal-socialistische jeugdorganisaties hadden immers zozeer beslag op hen gelegd, dat de vorming van sterke banden met de ouders werd verijdeld.⁴³⁹ Men moest omwille van de nihilisten onder hen pogingen doen het culturele leven in Duitsland te herstellen, daar een vacuüm latent aanwezig nationalisme kon doen ontbranden. De Duitse samenleving had contact nodig met westen. De 'broeikas' die Duitsland was, moest worden opgezet.⁴⁴⁰ Een politiek en economisch zwak West-Duitsland met een 'Duits volk, vervuld van [...] afkeer en haat tegen het Westen', zou 'een gevaarlijke debetpost' zijn voor West-Europa in de strijd tegen het communisme, temeer daar de Duitslanden aan beide zijden van het IJzeren Gordijn aantrekkingskracht op elkaar zouden uitoefenen. Het was van gewicht 'dat West-Duitsland aantrekkingskracht op Oost-Duitsland uitoefent en niet omgekeerd'.⁴⁴¹

Op het punt van veiligheid schreven Kohnstamm en Hirschfeld dat een ernstige nieuwe bedreiging van West-Europa door de Sovjetunie en haar satelliet-staten van 'beslissende betekenis [was] in de beschouwing van het vraagstuk der veiligheid tegenover Duitsland'.

⁴³⁸ Pam, *Onderzoekers*, 13.

⁴³⁹ ABZ GS 1945-1954, 912.230, inv.nr. 563, 'Nota [Hirschfeld en Kohnstamm] betreffende de Geallieerde en de Nederlandse politiek t.a.v. West-Duitsland' d.d. 28/4/49, p.13 en 14.

⁴⁴⁰ ABZ GS 1945-1954, 912.230, inv.nr. 563, 'Nota [Hirschfeld en Kohnstamm] betreffende de Geallieerde en de Nederlandse politiek t.a.v. West-Duitsland' d.d. 28/4/49, p.24.

⁴⁴¹ ABZ GS 1945-1954, 912.230, inv.nr. 563, 'Nota [Hirschfeld en Kohnstamm] betreffende de Geallieerde en de Nederlandse politiek t.a.v. West-Duitsland' d.d. 28/4/49, p.7 en 8.

Duitsland vormde in zichzelf geen bedreiging voor de West-Europese veiligheid, zeker niet wanneer West-Europa zich verzekerde van langdurige Amerikaanse militaire aanwezigheid en steun. De Duitse industrie was te beperkt en Duitsland was voor de levering van grondstoffen teveel afhankelijk geworden van het buitenland. De bewapening met de modernste wapens was bovendien voor Duitsland te kostbaar. Men moest echter kosten wat het kost vermijden, dat in geval van oorlog de Duitse industriële capaciteit in handen van de Sovjetunie zou vallen. Indien West-Duitsland zich aan de Russische zijde zou scharen zou echter 'het gevaar uit het Oosten vrijwel niet te keren zijn'.⁴⁴² 'Werkelijke beveiliging tegen Duitse bedreiging biedt slechts de hechte inschakeling van dit land in een West-Europese organisatie', schreven Hirschfeld en Kohnstamm.⁴⁴³ Het was derhalve noodzakelijk dat Duitsland meewerkte aan het westerse defensieapparaat. Het was theoretisch mogelijk die bijdrage op een niet-militaire wijze te leveren, maar het was volgens de auteurs wenselijk West-Duitsland inzake de verdediging ook een gedeelte van de verantwoordelijkheid te geven. Bovendien had West-Europa voor haar defensiesysteem juist grote behoefte aan 'mensenmateriaal', en dat had Duitsland ruim voorhanden. Met de inschakeling van Duits 'mensenmateriaal' moest wel uiterst voorzichtig worden omgesprongen, want ze betekende nog jaren 'een terugvallen op het oude Duitse officiers- en onderofficierskader'. Een kardinaal bezwaar zagen Hirschfeld en Kohnstamm kennelijk niet hiertegen. Ze benadrukten vervolgens dat men afweermaatregelen treffen moest tegen een communistische vijfde colonne in Duitsland.⁴⁴⁴

De reacties op de 'Hirschfeld-nota' waren heftig. Het hoofd van de militaire missie in Berlijn (ex-minister van Marine en van Scheepvaart a.i.) J.M. de Booy wees het pleidooi voor economische ontwikkeling van Duitsland van de hand. Men moest beseffen, dat men te doen had met een volk, dat zou streven naar economische overheersing. 'Maak de Nederlandse positie vis à vis Duitsland op alle mogelijke manieren zo sterk mogelijk en streef naar de geringst mogelijke economische afhankelijkheid van Duitsland,' gaf De Booy als raad. ('[M]i juist', schreef minister Stikker in de marge van De Booy's notitie). Niet Duitsland, maar de Benelux moest worden ontwikkeld tot een sterke industriële macht, aldus De Booy.⁴⁴⁵ Ook het meest opzienbarende punt in de 'Hirschfeld-nota', het pleidooi voor West-Duitse herbewapening, leverde verbeterd weerstand op. De formulering dat er van een verbintenis tussen Duitsland en Rusland een bedreiging uitging, noemde De Booy een onvolledige. In ieder geval dat Duitsland in staat was zich bij wie dan ook aan te sluiten, zat ze in het midden van de weegschaal en was ze bij machte te chanteren. 'West-Europa kan Duitsland alleen dan "verteren"', schreef De Booy, 'wanneer het zelf zijn samenhang zodanig heeft verstevigd, dat Duitsland niet meer als splijtzwam kan fungeren.'⁴⁴⁶ Het Duitse grondgebied moest uiteraard in de verdediging van West-Europa worden opgenomen, maar met Amerikaanse steun en met een Amerikaans leger, daar met een Duits leger 'het paard van Troje' in de Westerse Unie zou worden binnengehaald. Immers, als een herbewapend West-Duitsland alsnog de

⁴⁴² ABZ GS 1945-1954, 912.230, inv.nr. 563, 'Nota [Hirschfeld en Kohnstamm] betreffende de Geallieerde en de Nederlandse politiek t.a.v. West-Duitsland' d.d. 28/4/49, p.8.

⁴⁴³ ABZ GS 1945-1954, 912.230, inv.nr. 563, 'Nota [Hirschfeld en Kohnstamm] betreffende de Geallieerde en de Nederlandse politiek t.a.v. West-Duitsland' d.d. 28/4/49, p.16.

⁴⁴⁴ ABZ GS 1945-1954, 912.230, inv.nr. 563, 'Nota [Hirschfeld en Kohnstamm] betreffende de Geallieerde en de Nederlandse politiek t.a.v. West-Duitsland' d.d. 28/4/49, p.20 en 21.

⁴⁴⁵ ABZ GS 1945-1954, 912.230, inv.nr. 563, reactie De Booy op nota-Hirschfeld dl. I, d.d. 9/5/49, p.2.

⁴⁴⁶ ABZ GS 1945-1954, 912.230, inv.nr. 563, reactie De Booy op nota-Hirschfeld dl. II, d.d. 4/6/49, p.5.

Sovjet-zijde zou kiezen waren de problemen voor het westen nog groter. Ook minister Stikker, ambassadeur Michiels van Verduynen en Van Kleffens (nu ambassadeur in Washington), bekritiseerden aldus Wielenga 'in koor' de naar hun mening eenzijdige nadruk op het weer sterk maken van Duitsland. Bij de Directie Politieke Zaken van Buitenlandse Zaken stelde men zelfs een tegen-nota op. Hierin werd de Sovjet-dreiging als een reële erkend, maar het streven naar een vermindering van de Russische dreiging, moest niet neerkomen op 'de voortijdige creatie van een nieuwe dreiging'. Anders dan in het stuk van Hirschfeld en Kohnstamm was er in deze redenering een contradictie tussen beveiliging mét Duitsland tegen de Sovjetunie en beveiliging tegen Duitsland zelf, constateert Wielenga. Ook binnen het kabinet stuitten de gedachten van Hirschfeld en Kohnstamm op groot verzet. Wielenga concludeert dat alle betrokkenen het erover eens waren, dat het Nederlandse veiligheidsbelang integratie van West-Duitsland in de westerse samenwerking vereiste. De visies botsten volgens Wielenga 'in de beantwoording van de vragen naar [...] het tempo waarin de Bondsrepubliek bepaalde vrijheden konden worden gegeven'.⁴⁴⁷

Met uitzondering van de in augustus 1949 in de jonge Bondsrepubliek aangetreden regering-Adenauer, achtten de Europese regeringen de herbewapeningsideeën gevaarlijk. Dit bleek Stikker toen hij in december 1949 met zijn Franse collega Robert Schumann sprak. Schumann gaf aan dat de Fransen er beslist niet voor voelden tot herbewapening van Duitsland over te gaan, ook niet als het Duitse leger deel zou uitmaken van een Europees leger dat onder Europese leiding zou staan en een Europees uniform zou dragen. Schumann beschouwde de aanwezigheid van een geringe Amerikaanse bezetting in Duitsland als een grotere garantie voor veiligheid dan een sterk Duits leger. Hij verkondigde volgens Stikker dezelfde opvatting als de Britse oud-minister van Buitenlandse Zaken sir Anthony Eden, die meende dat herbewapening van een Duits leger zulke onrust in Rusland zou veroorzaken, dat daaruit een nieuwe wereldoorlog kon voortvloeien. Schumann was tegelijkertijd van mening, schreef Stikker, dat Rusland op dat moment teveel in beslag genomen werd door de verwickelingen in het verre oosten, om een ernstige dreiging te kunnen zijn in het westen. In de eerstkomende jaren behoefde derhalve geen oorlog in het westen te worden gevreesd en Duitse herbewapening was dus voorbarig.⁴⁴⁸ Stikker had al in juli 1949 een 'gekuiste' versie van de nota aan de Tweede Kamer aangeboden.⁴⁴⁹ Het parlement behandelde het echter pas in 1950, na het uitbreken van de Korea-crisis. De Nederlandse regering zou zich uiteindelijk, onder verwijzing van de noodzaak van 'permanente waakzaamheid' in algemene termen scharen achter de westerse doelstelling van economische, politieke en culturele integratie van de Bondsrepubliek in het westen.⁴⁵⁰ Pas later zou Nederland op verzoek van de Verenigde Staten, als eerste pleiten voor het toetreden van de Bondsrepubliek tot de NAVO. Die toetreding kreeg in 1955 zijn beslag.

In september 1949 kwam een handelsverdrag tussen Nederland en de Bondsrepubliek tot stand, waardoor de handel aanzienlijk werd geliberaliseerd. Tot een vredesverdrag met Duitsland zou het door de Duitse deling nooit komen. Wel werd in 1963 formeel een streep

⁴⁴⁷ Wielenga, *West-Duitsland*, 86-88.

⁴⁴⁸ ARA, Coll. Van der Beugel, inv.nr. 27, verslag Stikker d.d. 30/12/49 van een bijeenkomst in Parijs met Schumann en de Nederlandse ambassadeur op 29/12/49 aan minister-president Drees, aan de ministers prof.dr. J.R.M. van den Brink (Economische Zaken), mr. A.M. Joekes (Sociale Zaken), Liefstijck en Mansholt, en aan Van der Beugel, Boon, mr. D.P. Spierenburg en mr. M.F. Vigeveno.

⁴⁴⁹ Het is als bijlage opgenomen in: *Handelingen Tweede Kamer 1948-1949*, no. 1306.

⁴⁵⁰ Wielenga, *West-Duitsland*, 89-91.

onder het verleden gezet. Over een vergoeding van de oorlogsschade was in 1960 in de zogenaamde *Generalbereinigung* een akkoord bereikt. De Bondsrepubliek betaalde Nederland een bedrag van tweehonderdtachtig miljoen mark aan herstelbetalingen, waarvan honderdvijfentwintig miljoen was bedoeld als schadevergoeding voor de Nederlandse slachtoffers van het nazisme. De Duitse dorpjes Elten en Tudderen, die in 1949 als wisselgeld door Nederland waren geannexeerd (al in 1951 gaf de Nederlandse regering aan dat ze de gebieden weer wilde teruggeven in ruil voor Duitse toegeeflijkheid in het oude Eems-Dollard-grensgeschil), werden opgenomen in de Bondsrepubliek.

Hirschfeld werd eind 1949 opnieuw met de Indonesische kwestie geconfronteerd. Nederland zou na de soevereiniteitsoverdracht met de federale 'Verenigde Staten van Indonesië' in een soort gemenebest, de Nederlands-Indonesische Unie, worden verenigd. Op voorspraak van Drees werd Hirschfeld in december 1949 tot Hoge Commissaris van de Nederlands-Indonesische Unie in Jakarta benoemd. Hij maakte de soevereiniteitsoverdracht mee en kreeg tot taak de broze relatie tussen de jonge Verenigde Staten van Indonesië en Nederland het eerste half jaar te begeleiden. Hirschfeld had de zeer moeilijke functie in het voor Nederland politieke wespennest Indonesië aanvankelijk niet willen accepteren. Hij meende dat hij de kastanjes voor de regering uit het vuur zou moeten halen, en had, zei hij, 'het gevoel [...] een lamme goedgezindheid te zijn, die ter slachtbank wordt geleid'.⁴⁵¹ Ondanks zijn uitstekende verhouding met de Indonesische president ir. A. Soekarno en de minister-president drs. M. Hatta (Hirschfeld en hij hadden samen gestudeerd aan de Rotterdamsche Handelshoogeschool) was er een aantal kwesties dat de Nederlands-Indonesische relaties sterk onder druk zette. Besloten was het Nederlands-Indische leger in principe te laten opgaan in het tot voor kort vijandige Indonesische leger. Kort na de soevereiniteitsoverdracht werd door muitende KNIL-militairen (onder leiding van de om zijn oorlogsmisdaden beruchte ex-KNIL-kapitein Raymond Westerling) op Java een eigen staat uitgeroepen, die een zeer kort leven beschoren was; een dag. Hirschfeld haastte zich namens de Nederlandse regering zijn afkeuring uit te spreken. Vanwege de het feit dat de Indonesische Republiek, de invloedrijkste van de staten van Indonesië, met succes op de centralisering van alle Indonesische deelstaten in één eenheidsstaat aanstuurde, werd in april 1950 de onafhankelijke Zuid-Molukse republiek RMS uitgeroepen. Als onderdeel van de deelstaat Oost-Indonesië hadden de Zuid-Molukken daartoe formeel niet de bevoegdheid. Ondanks de massale bijval waarop de RMS in Nederland kon rekenen, adviseerde Hirschfeld (die betwijfelde of de steun voor de RMS onder Molukkers wel zo groot was als sommige sympathisanten wilden doen geloven) de Nederlandse regering zich van de kwestie afzijdig te houden en de publieke opinie te negeren, ten behoeve van de betrekkingen met de Indonesische regering. In 1951 zou de RMS door het Indonesische leger omver worden geworpen. Tenslotte begon al spoedig de kwestie Nieuw-Guinea op te spelen, die in de jaren nadien tot grote problemen in de Nederlands-Indonesische relaties zouden leiden (in 1956 zou Indonesië vanwege de kwestie het unieverband met Nederland opzeggen).⁴⁵² Hirschfeld was van mening dat Nederland Nieuw-Guinea aan Indonesië moest overdragen.⁴⁵³

⁴⁵¹ Wiebes en Zeeman, *Dagboek Boon*, 184, 18/11/49; vgl. ARA, AOK/KMP, inv.nr. 3012, telegram Hirschfeld aan Drees d.d. 30/12/49 en telegram Drees aan Hirschfeld d.d. 31/12/1949.

⁴⁵² Zie voor de 'couleur locale' van Hirschfelds verblijf in Indonesië de herinneringen in: De Beus, *Morgen*, 230-264; Weisglas, *Wieg*, 92-122. Zie voor de voornaamste politieke problemen gedurende Hirschfelds verblijf: Meijer, *Den Haag-Djakarta*, 66-222; vgl. wat de houding inzake de RMS betreft: Bosscher en Waaldijk, *Ambon*, 49.

⁴⁵³ Visser, *Uiterste noodzaak?*, 60.

Gedurende Hirschfelds verblijf in Indonesië viel het communistische Noord-Korea Zuid-Korea binnen. Toen bij Buitenlandse Zaken de werving van Nederlandse militairen in Indonesië voor steun aan Zuid-Korea bepleit werd, was Hirschfeld hiertegen fel gekant, daar het de relatie met Indonesië ernstig zou belasten⁴⁵⁴; de zorg voor die betrekkingen, waarvoor hij op dat moment verantwoordelijk was, was nu sterker dan zijn anticommunisme. Terug in Nederland zou Hirschfeld zich als 'regeringscommissaris voor het militaire hulp-programma' evenwel inzetten voor de bestedingsbeperkingen van het kabinet-Drees, die ten behoeve van de militaire deelname in Korea werden doorgevoerd. Daarnaast hervatte hij vrijwel direct na zijn terugkeer uit Indonesië zijn werkzaamheden inzake het Europees Herstelprogramma, werkzaamheden waarvoor hij regelmatig naar Parijs moest rijden; het hoofdkwartier van de OEES was er gevestigd in *Château de la Muette*.

Hirschfelds onophoudelijke, zeer zware inspanningen vanaf 1946 eisten in 1952 hun tol. Nadat hij in dat jaar een hartaanval gekregen had in zijn hotel in Parijs, het luxueuze *Royal Monceau* bij de *Arc de Triomphe*, trok Hirschfeld zich uit het ambtelijke leven terug.⁴⁵⁵ Oud-thesaurier-generaal Ries schreef vanuit New York aan zijn vriend Van der Beugel: 'En hoe gaat het nu met Hirschfeld? Het neerleggen van zyn taak moet een haast tragische leegte voor hem scheppen. Toch heeft hy volledig gelyk en dat hy dit besluit heeft kunnen nemen, heeft myn respect voor hem vergroot.'⁴⁵⁶ De 'tragische leegte' (Ries wist waarover hij sprak), werd opgevuld met enkele werkzaamheden. Hirschfeld vervulde zestien commissariaten, waaronder één bij Philips. Van 1955 tot 1958 werd hij de eerste, door de Kroon benoemde voorzitter van het curatorium en van het bestuur van het Reactor centrum Nederland.⁴⁵⁷ Hirschfeld stierf op 4 november 1961 aan een nieuwe hartaanval. Hij werd 'in alle stilte' begraven op begraafplaats Oud Eik en Duinen in Den Haag.⁴⁵⁸

⁴⁵⁴ De Moor, 'Aan de Amerikanen overgeleverd', 165 en 167.

⁴⁵⁵ Van Galen, 'In memoriam', *Algemeen Handelsblad*, 7/11/61.

⁴⁵⁶ ARA, Coll. Van der Beugel, inv.nr. 35, brief Ries aan Van der Beugel, d.d. 10/10/52.

⁴⁵⁷ Al in 1939 was Hirschfeld door Colijn belast met de aankoop van uranium, om er de industriële en met name de militaire mogelijkheden van te laten onderzoeken: Van Splunter, *Kernsplijting*, 27 en 29.

⁴⁵⁸ 'Overlijdensbericht', *N.R.C.*, 7/11/61.

Conclusie

‘Nederland kan niet leven als Duitsland niet welvarend is’, zei PvdA-voorzitter Koos Vorrink in 1946⁴⁵⁹, en zijn credo was de leidraad in Hirschfelds openbare leven, voor en na de bezettingstijd. Hirschfeld formuleerde min of meer zelfstandig de inhoud van het memorandum van 14 januari 1947, waarin voor het eerst na de bevrijding een Nederlandse politiek ten aanzien van Duitsland tot uitdrukking kwam. Beunders en Selier kwalificeren die Nederlandse politiek in de eerste jaren na de oorlog als een beleid van ‘argwaan en profijt’, waarin een ‘ijzeren combinatie van eigenbelang en idealisme’ gestalte kreeg.⁴⁶⁰ Het beleid was er op gericht Duitsland de mogelijkheid te geven zich te herstellen en dit herstel moest plaatsvinden op dezelfde economische basis als voor de oorlog. Hiermee zou Nederland zijn achterland terugkrijgen en werd verhinderd dat Duitsland een concurrent werd op de economische gebieden die in Nederland de bron van welvaart vormden. Omdat dit beleid feitelijk de uitdrukking was van een verlangen tot handhaving van de vooroorlogse status quo, was het nieuw noch verrassend. Uitgezonderd de communisten was er echter niemand in de politiek en in ambtelijke kring die de grondbeginselen van het beleid afkeurde, ook Van der Goes van Naters, die sterke kritiek had op de totstandkoming van het beleid, niet. Er waren dan ook weinig alternatieven voorhanden om een verlies van het Duitse achterland te compenseren, zeker nadat het voortbestaan van de economische betrekkingen met Indië op losse schroeven kwam te staan. Nieuw was het pleidooi voor de opnemng van Duitsland in een groot-Europees economisch welvaartsgebied; de steun voor dit pleidooi in de Tweede Kamer was groot.⁴⁶¹

Ondanks de betrekkelijke eenstemmigheid is de totstandkoming van het beleid parlementair een farce geweest. De constructie van de ‘hearings’ is een vreemde figuur geweest in de parlementaire democratie. De ‘hearings’ waren bedoeld om een beleid te ontwikkelen dat in brede lagen van de bevolking steun vond (dat was althans het argument om ze te organiseren), maar in de opzet van de hearings was van het ‘horen’ van brede lagen van de bevolking geen sprake. Dit in tegenstelling tot de beleidsbepaling rondom de annexaties/grenscorrecties. Het beleid zoals Hirschfeld het formuleerde en zoals de ministerraad het ongetwijfeld beoogde, zou in bepaalde lagen van de Nederlandse bevolking kunnen worden afgekeurd uit gevoelens van revanchisme in Nederland, of uit angst voor een herleving van de Duitse militaire dreiging. Een parlementair debat zou de slapende publieke opinie hebben kunnen wekken. Dat het parlement zich niet over de beginselen van het beleid kon buigen voordat het naar buiten gebracht werd, is ook te wijten aan haar passieve houding. De Kamer had inzake de gebrekkige voorlichting over de totstandkoming van het beleid ten aanzien van Duitsland de minister tot de orde kunnen roepen, maar heeft dit nagelaten. Dit valt te verklaren uit een volledige fixatie van de Kamer op de binnenlandse problematiek, waaronder ik de behandeling van het Linggadjati-akkoord met de Indonesische Republiek reken, omdat

⁴⁵⁹ Beunders en Selier, *Argwaan*, 12.

⁴⁶⁰ Beunders en Selier, *Argwaan*, 13.

⁴⁶¹ Rhijnsburger beschouwt Hirschfeld als een ‘crisis-manager *avant la lettre*’ wiens grote kracht was dat hij in zijn beleid steeds de ‘common denominator’ in de verschillende meningen van anderen wist te vinden: Rhijnsburger, ‘Political Biography as a Vehicle’, 149. Hoewel het beleid van Hirschfeld volgens mij op veel terreinen te controversieel om te kunnen spreken van de formulering hierin van een ‘common denominator’ van de belangrijkste opinies, gaat de stelling van Rhijnsburger zeker op voor de gang van zaken rondom de formulering van het memorandum van 14 januari.

de Kamer dat ook deed. Met echte buitenlandse politiek had de Kamer nog weinig op.

Enkele elementen uit Hirschfelds ambtelijke carrière keerden zowel in de jaren dertig en de bezettingstijd als in de tweede helft van de jaren veertig terug. Hirschfeld zag een gevaar in een toestand van economische malaise. Hij liet zich leiden door het standpunt dat de 'massa' hierdoor geneigd zou zijn, politiek naar een extreme zijde te trekken, of dit nu naar communistische of nationaal-socialistische zijde was. De gedachte dat nazisme en communisme noodzakelijke gevolgen waren van economische malaise, kan ook een verklaring zijn voor zijn inschikkelijke houding tegenover het naziregime: zou die inschikkelijke houding niet worden betoond dan ging dit ten koste van de materiële positie van de 'massa' in Nederland, en zou deze eveneens geneigd zijn tot extremisme.

Hirschfeld zag sterke overeenkomsten tussen het nazistische en het communistische systeem. Hij werd wat Duitsland betreft door Seyss-Inquart gevoed in zijn vrees voor een Duits-Russische toenadering. Niets wijst er op dat hij achter Seyss-Inquarts opmerkingen hieromtrent een verborgen politiek (namelijk de poging een aparte vrede met de westelijke geallieerden te bewerkstelligen, om zo de oorlog met de Sovjetunie voort te kunnen zetten) zag schuilgaan. Ook na 1946 vormde de vrees voor een toenadering tussen Duitsers en de Sovjetunie een leidraad in zijn denken, zij het dat moet worden opgemerkt dat Hirschfeld ook inspeelde op de alomtegenwoordige communistenvrees om zijn standpunten bevestigd te krijgen. Een goed voorbeeld hiervan vormt zijn pleidooi voor West-Duitse herbewapening in 1949. Hirschfeld zag er een beveiligingsmaatregel in om Duitsland in de verdediging van West-Europa een verantwoordelijke taak te geven. Wielenga concludeert dat er sprake was van een doel, maar ook van een middel. West-Duitse herbewapening versterkte het westen, verminderde de kans op Duits-Russische toenadering, maar garandeerde ook een gecontroleerde economische, politieke en militaire Duitse wederopbouw'.⁴⁶² De vrees voor een Duits-Russische toenadering zou nog lang spelen in de betrekkingen met Duitsland. Zowel Lamping als Van Vredenburg zouden in hun functie als Nederlands ambassadeur in Bonn regelmatig waarschuwen voor de dreiging van een 'nieuw-Rapallo'.

Ik heb in dit werk talrijke kwesties waarbij Hirschfeld was betrokken, moeten laten rusten. Hirschfeld verdient op grond van zijn directe betrokkenheid bij diverse voor Nederland belangrijke beleidsterreinen een uitgebreide biografie. Het is te hopen dat deze binnen afzienbare tijd zal verschijnen.

⁴⁶² Wielenga, *West-Duitsland*, 86.

Primaire en secundaire literatuur

Aalders, G., en C. Hilbrink, *De affaire Sanders. Spionage en intriges in herrijzend Nederland*, Den Haag 1996.

Bakker, A., en M.M.P. van Lent, *Pieter Lieftinck 1902-1989. Een leven in vogelvlucht. Herinneringen opgetekend door...*, Utrecht/Antwerpen 1989.

Van der Beugel, E.H., 'Hans Max Hirschfeld. Staatsman en econoom', in: *Economisch-historisch jaarboek 29. Bijdragen tot de economische geschiedenis van Nederland*, Den Haag 1963, 325-331.

Beunders, H.J.G., en H.H. Selier, *Argwaan en profijt. Nederland en West-Duitsland 1945-1981*, Amsterdam 1983.

De Beus, J.G., *Morgen, bij het aanbreken van de dag. Nederland driemaal aan de vooravond van oorlog*, Rotterdam 1977.

Beyen, J.W., *Het spel en de knikkers. Een kroniek van vijftig jaren*, Rotterdam 1968.

Bisseling, R., en M. Vonk, 'Handel gedurende de neutraliteitsperiode', in: H.A.M. Klemann (red.), *Mooie jaarcijfers... Enige onderzoeksresultaten betreffende de Nederlandse economische ontwikkeling tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Utrechtse historische cahiers, jrg. 18 (1997) 4, 34-47.

Blaisse, P.A., 'De Nederlandse handelspolitiek', in: P.B. Kreukniet (red.), *De Nederlandse volkshuishouding tussen twee wereldoorlogen*, Utrecht/Antwerpen 1952.

Bloemen, E.S.A., 'Tussen vrijhandel en protectie. Colijn en de internationale economische congressen, 1927-1933', in: J. de Bruijn en H.J. Langeveld (red.), *Colijn. Bouwstenen voor een biografie*, Kampen 1994, 235-258.

Blom, J.C.H., 'Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in Herrijzend Nederland (1945-1950)', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, jrg. 96 (1981) 300-333.

Bogaarts, M.D., '"Weg met de moffen". Een studie naar de uitwijzing van Duitse ongewenste vreemdelingen uit Nederland na 1945', in: *Politieke opstellen 1980. Jaarlijkse uitgave van het Centrum voor parlementaire geschiedenis van de Juridische Faculteit, Katholieke Universiteit Nijmegen*, Nijmegen 1980, 1-18.

Bogaarts, M.D., '"Weg met de moffen'. De uitwijzing van Duitse ongewenste vreemdelingen uit Nederland na 1945', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, jrg. 96 (1981) 334-351.

Bogaarts, M.D., '"Land in zicht?" Een schets van de ontwikkelingen rondom de Nederlandse plannen tot verwerving van Duits grondgebied en van het tijdelijk beheer over Duitse economische hulpbronnen 1944-1963', in: *Politieke opstellen 1982. Jaarlijkse uitgave van het Centrum voor parlementaire geschiedenis van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Katholieke Universiteit Nijmegen*, Nijmegen 1982, 1-19.

Bogaarts, M.D., 'Nederland aan de wieg van de Duitse Bondsrepubliek. De Londense zeslandenconferentie van 1948 en de onwetendheid van de Staten-Generaal', in: *Politieke opstellen 1984-1985. Jaarlijkse uitgave van het Centrum voor parlementaire geschiedenis van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Katholieke Universiteit Nijmegen*, Nijmegen 1985, 1-21.

Bogaarts, M.D., *De periode van het kabinet-Beel, 3 juli 1946 - 7 augustus 1948, band A. Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945, deel II*, Den Haag 1989.

Bogaarts, M.D., 'De Nederlandse reacties op Praag 1948', in: B.G.J. de Graaff en C. Wiebes (red.), *Hun crisis was de onze niet. Internationale crises en binnenlandse veiligheid*

1945-1960, Den Haag 1994, 48-82.

Bogaarts, M.D., 'Ressentimenten en realiteitszin in Nederland 1945-1950', in: F. Wielenga (red.), *De Duitse buur. Visies uit Nederland, België en Denemarken 1945-1995*, Den Haag 1996, 6-41.

Boot, R., *Tussen de duivel en de diepzee. Hans Max Hirschfeld en de Sonderkondonderhandelingen met Duitsland 1932-1934*, ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1997.

Bosscher, D., en B. Waaldijk, *Ambon, eer en schuld. Politiek en pressie rond de Republiek Zuid-Molukken*, Weesp 1985.

Bracher, K.D., *Die deutsche Diktatur. Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus*, zevende druk, Köln 1993.

Van den Brink, R., 'Nederlandse ambtenaren waren al fout vóór de oorlog', in: *Vrij Nederland* 10/1/98, 14-16.

Van Campen, S.I.P., *The Quest for Security, Some Aspects of Netherlands Foreign Policy 1945-1949*, Den Haag 1957.

Charles, J.B., *Van het kleine koude front*, derde druk, Amsterdam 1963.

Churchill, W., *The World Crisis; the Aftermath*, London 1929.

Crinice le Roy, R., *De vierde macht. Een hernieuwde kennismaking*, derde, herziene druk, Den Haag 1976.

Drees, W., *Zestig jaar levenservaring*, tweede druk, Amsterdam 1963.

Drees, W., onder red. H. Daalder en J.H. Gaemers, *Op de kentering. Een sociaal-democratische visie op Nederland en de wereld na de bevrijding*, Amsterdam 1996.

Duynstee, F.J.F.M. en J. Bosmans, *Het kabinet Schermerhorn-Drees, 24 juni 1945 - 3 juli 1946. Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945, deel I*, Assen/Amsterdam 1977.

Economisch-historisch jaarboek 11. Bijdragen tot de economische geschiedenis van Nederland, Den Haag 1925.

Van der Eng, P., *De Marshall-hulp. Een perspectief voor Europa 1947-1953*, Houten 1987.

Van Gent, T., 'Nederland bestelde afweergeschut bij Hitler', in: *Vrij Nederland* 9/5/98, 14-15.

Giebels, L.J., *Beel, van vazal tot onderkoning. Biografie 1902-1977*, Den Haag 1995.

Gilbert, M., *Churchill. A Life*. Vijfde druk, London 1993.

Van der Goes van Naters, M., *Met en tegen de tijd. Een tocht door de twintigste eeuw*, Amsterdam 1980.

De Graaff, B.G.J., 'Colijn: premier in de buitenlandse politiek', in: D.A. Hellema, C. Wiebes, B. Zeeman (red.), *Jaarboek Buitenlandse Zaken [I]. Jaarboek voor de geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse politiek 1994*, Den Haag 1994, 31-55.

De Graaff, B.G.J., 'Johan Paul Graf van Limburg Stirum. Ein Gesandter ohne Funktion', in: W. Mühlhausen e.a. (hrsg.), *Grenzgänger. Persönlichkeiten des deutsch-niederländischen Verhältnisses. Horst Lademacher zum 65. Geburtstag*, Münster 1998, 155-176.

De Graaff, B.G.J., 'Van Limburg Stirum, diplomaat in bange dagen te Berlijn (1927-1936). Een onderbelichte figuur', in: D.A. Hellema, C. Wiebes, B. Zeeman (red.), *Jaarboek Buitenlandse Zaken IV. Jaarboek voor de geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse politiek 1997*, Den Haag 1998, 11-39.

De Graaff, F.A., *Op leven en dood. Kroniek van oorlog en bezetting 1940-1945*, Rotterdam 1946.

Gribbling, J.P., 'Henri Caspar Joseph Hubert Gelissen', in: J. Charité (red.), *Biogra-*

fisch woordenboek van Nederland. Tweede deel, Amsterdam 1985, 175-177.

Harris, K., *Attlee*, London 1982.

Heitzer, H-W., *Die CDU in der britischen Zone 1945-1949*, Düsseldorf 1988.

Hellema, D., *Buitenlandse politiek van Nederland*, Utrecht 1995.

De Hen, P.E., *Actieve en re-actieve industriepolitiek in Nederland. De overheid en de ontwikkeling van de Nederlandse industrie in de jaren dertig en tussen 1945 en 1950*, Amsterdam 1980.

Hendrix, P., *Henri Deterding. De Koninklijke, de Shell en de Rothschilds*, Den Haag 1996.

Henssen, E.W.A., *Een welmenend cynicus. Opkomst, val en eerherstel van Mr. L.A. Ries*, Amsterdam z.j. [1994].

Hilbrink, C., 'In het belang van het Nederlandse volk...' Over de medewerking van de ambtelijke wereld aan de Duitse bezettingspolitiek 1940-1945, Den Haag 1995.

Hiltermann, G.B.J., *Land om land*, z.p. 1945.

Hirschfeld, G., *Fremdherrschaft und Kollaboration. Die Niederlande unter deutscher Besatzung 1940-1945*, Stuttgart 1984.

Hirschfeld, G., 'Hans Max Hirschfeld und die deutsch-niederländischen Wirtschaftsbeziehungen, 1931-1945', in: W. Mühlhausen e.a. (hrsg.), *Grenzgänger. Persönlichkeiten des deutsch-niederländischen Verhältnisses. Horst Lademacher zum 65. Geburtstag*, Münster 1998, 189-214.

Hirschfeld, H.M., *Het ontstaan van het moderne bankwezen in Nederland*, Rotterdam 1922.

Hirschfeld, H.M., 'De plannen van Dr S. Sarphati voor de stichting eener "Maatschappij voor Nederlandsche Volksvlijt" in 1857, medegedeeld door Dr. ..., in: *Economisch-historisch jaarboek 10. Bijdragen tot de economische geschiedenis van Nederland*, Den Haag 1924, 151-164.

Hirschfeld, H.M., *Nieuwe stroomingen in het Nederlandsche Bankwezen*, Roermond 1925.

Hirschfeld, H.M., 'Beslissingen op het gebied der economische politiek', in: M.J.H. Cobbenhagen e.a., *Economische opstellen, aangeboden aan Prof. Mr F. de Vries door een aantal van zijn oud-leerlingen, ter gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum als Hoogleraar in de Economie op 14 juni 1943*, Haarlem 1944, 72-79.

Hirschfeld, H.M., *Actieve economische politiek, in Nederland in de jaren 1929-1934*, Amsterdam 1946.

Hirschfeld, H.M., *De centrale reederij voor de voedselvoorziening*. Overdruk Maandschrift economie, Tilburg 1946.

Hirschfeld, H.M., 'De ambtenaar en het staatsingrijpen op economisch gebied', in: *Maandschrift economie. Tijdschrift voor algemeen economische, bedrijfs-economische en sociale vraagstukken*, jrg. 11, 1/2, Tilburg 1946, 1-16.

Hirschfeld, H.M., 'Mr. L.J.A. Trip als circulatiebankpresident', in: *Maandschrift economie. Tijdschrift voor algemeen economische, bedrijfs-economische en sociale vraagstukken*, jrg. 11, 6, Tilburg 1947, 253-265.

Hirschfeld, H.M., 'The Economic Relations between the Netherlands and Germany', in: 'The Netherlands and the Netherlands East Indies', supplement bij *The Statist. An Independent Journal of Finance and Trade* 31/1/48, London 1948, 4-7.

Hirschfeld, H.M., 'Het Marshall-plan', in: *Maandschrift economie. Tijdschrift voor algemeen economische, bedrijfs-economische en sociale vraagstukken*, jrg. 12, Tilburg 1948, 138-157.

Hirschfeld, H.M., 'Naar een tweede phase van het Marshall-plan', in: *Internationale*

spectator. Tijdschrift voor internationale politiek, jrg. 4 (1950) 1, 2-5.

Hirschfeld, H.M., 'Eenige beschouwingen over de betekenis van het Saint-Simonisme', in: *Maandschrift economie, Tijdschrift voor algemeen economische, bedrijfs-economische en sociale vraagstukken*, jrg. 15, 8, Tilburg 1951, 361-379.

Hirschfeld, H.M., 'Memorie van A. Gildemeester betreffende de ondergang van de Algemene Maatschappij voor handel en nijverheid 1863, meegedeeld door ...', in: *Economisch-historisch jaarboek 25. Bijdragen tot de economische geschiedenis van Nederland*, Den Haag 1952, 153-166.

Hirschfeld, H.M., 'Idee en ontstaan van het Marshall-plan', in: id. e.a., *Herwonnen welvaart. De betekenis van het Marshallplan voor Nederland en de Europese Samenwerking*, Den Haag 1954, 15-23.

Hirschfeld, H.M., 'Verhouding West-Europa-Azië', in: *Internationale spectator. Tijdschrift voor internationale politiek*, jrg. 8 (1954), no. XXI.

Hirschfeld, H.M., 'Benelux en de bredere Europese samenwerking', in: *Internationale spectator. Tijdschrift voor internationale politiek*, jrg. 8 (1954), no. XXI.

Hirschfeld, H.M., 'Tien jaar Europese economische integratie', in: J.F. Posthuma e.a., *Tien jaar economisch leven in Nederland. Herstelbank 1945-1955*, Den Haag 1955, 217-236.

Hirschfeld, H.M., 'De Hongerwinter', in: *'t VO-journaal*, z.p. 1955.

Hirschfeld, H.M., *Herinneringen uit de jaren 1933-1939*, Amsterdam 1959.

Hirschfeld, H.M., *Herinneringen uit de bezettingstijd*, Amsterdam 1960.

Hirschfeld, H.M., 'Voorwoord door dr. ...', in: id. (red.), *Werk en streven van Prof.Dr.Ir. H.C.J.H. Gelissen. Bloemlezing uit de verspreide geschriften en redevoeringen van Prof.Dr.Ir. H.C.J.H. Gelissen. Verzamelde uitgave ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag op 15 mei 1960*, Maastricht 1960, 17-19.

Hoek, J., *Herstel en vernieuwing. De Nederlandse politiek in de jaren 1945-1955*, Alphen a/d Rijn 1979.

Van der Hoeven, P., *Hoed af voor Marshall. De Marshall-hulp aan Nederland*, Amsterdam 1997.

Houwink ten Cate, J.Th.M., 'Generaal Winkelman, secretaris-generaal Hirschfeld en de Duitse bezettingpolitiek in mei-juni 1940', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, jrg. 105 (1990) 2, 186-230.

Houwink ten Cate, J.Th.M., *'De mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939. Het Hollandse zakenleven en de vooroorlogse buitenlandse politiek*, Den Haag 1995.

Van IJsselmuiden, P.G., *Binnenlandse Zaken en het ontstaan van de moderne bureaucratie in Nederland 1813-1940*, Kampen 1988.

De Jong, L., *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel I, Voorspel*. Wetenschappelijke editie, Den Haag 1969.

De Jong, L., *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel III, Mei '40*. Wetenschappelijke editie, Den Haag 1970.

De Jong, L., *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel IV, Mei '40 - maart '41*. Wetenschappelijke editie, Den Haag 1972.

De Jong, L., *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel V, Maart '41 - juli '42*. Wetenschappelijke editie, Den Haag 1974.

De Jong, L., *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel Xb, Het laatste jaar*. Wetenschappelijke editie, Den Haag 1982.

De Jong, L., *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel XII, Epiloog*. Wetenschappelijke editie, Leiden 1988.

De Jong, L., *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel XIII,*

Bijlagen. Wetenschappelijke editie, Leiden 1988.

De Jong, L., *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel XIV, Reacties*. Wetenschappelijke editie, Den Haag 1991.

De Jong, L., *Herinneringen II*, Den Haag 1996.

Keesings Historisch Archief, Geïllustreerd dagboek van het hedendaags wereldgebeuren 1946-1948, Amsterdam z.j. [1949].

De Keizer, M., *Appeasement en aanpassing. Het Nederlandse bedrijfsleven en de Deutsch-Niederländische Gesellschaft 1936-1942*, Den Haag 1984.

De Keizer, M., *Het Parool 1940-1945. Verzetsblad in oorlogstijd*, Amsterdam 1991.

Kersten, A.E., *Buitenlandse zaken in ballingschap. Groei en verandering van een ministerie 1940-1945*, Alphen a/d Rijn 1981.

Kersten, A.E., *Maken drie kleinen een grote? De politieke invloed van de Benelux 1945-1955*, Bussum 1982.

Kersten, A.E., 'In de ban van de bondgenoot', in: D. Barnouw, M. de Keizer en G. van der Stroom (red.), *1940-1945: Onverwerkt verleden? Lezingen van het symposium georganiseerd door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 7 en 8 mei 1985*, Utrecht 1985, 99-126.

Kersten, A.E., 'Nederland en de buitenlandse politiek na 1945', in: Th. van Tijn, P. de Rooy en D. Damsma (red.), *Geschiedenis van het moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen*, Houten 1988, 609-628.

Klaassen, W.J.M. 'Arnold Theodoor Lamping', in: J. Charité (red.), *Biografisch woordenboek van Nederland. Tweede deel*, Amsterdam 1985, 334-336.

Klaassen, W.J.M., W.F. Renaud en J. Woltring (red.), *Documenten betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1919-1945, periode B 1931-1940, deel I, 2 januari 1931 - 29 maart 1932, Rijks geschiedkundige publicatiën 191*, Den Haag 1985.

Klaassen, W.J.M., (red.), 'Voor u persoonlijk'. *Brieven van minister van Buitenlandse Zaken jhr. A.C.D. de Graeff aan gezant J.P. graaf van Limburg Stirum, 1933-1937*, Den Haag/Hilversum 1986.

Klaassen, W.J.M., en J. Woltring (red.), *Documenten betreffende de buitenlandse politiek van Nederland, periode B 1931-1940, deel II, 1 april 1932 - 30 mei 1933, Rijks geschiedkundige publicatiën 199*, Den Haag 1987.

Klaassen, W.J.M., 'Het plan-Snouck Hurgronje, een staal van Nederlandse afzijdigheidspolitiek in 1936-1937', in: *Jaarboek van het departement van Buitenlandse Zaken 1982-1983* (Den Haag 1983) 165-173.

Van Kleffens, A., 'Buitenlandsche economische politiek', in: M. Weisglas (red.), *Nederlands economisch herstel*, Amsterdam/Brussel 1946, 114-129.

Van Kleffens, E.N., *If the Nazis flood Holland. Reprinted from Foreign Affairs. An American Quarterly Review, July 1944*.

Van Kleffens, E.N., *Belevenissen II. 1940-1958*, Alphen a/d Rijn 1983.

Klemann, H.A.M., *Tussen Reich en Empire. De economische betrekkingen van Nederland met zijn belangrijkste handelspartners: Duitsland, Groot-Brittannië en België en de Nederlandse handelspolitiek, 1929-1936*, Amsterdam 1990.

Klemann, H.A.M., 'De Nederlandse economie tijdens de Tweede Wereldoorlog', in: *Tijdschrift voor geschiedenis*, jrg. 110 (1997) 3-40.

Knapen, B., *De lange weg naar Moskou. De Nederlandse relatie tot de Sovjet-Unie, 1917-1942*, Amsterdam/Brussel 1985.

Köhler, H., *Adenauer. Eine politische Biographie*, Berlin/Frankfurt a.M. 1994.

Kortenhorst, L.G., *Was samenwerking met den vijand geoorloofd?* Den Haag 1945.

Krips-Van der Laan, H.M.F., 'Het plan Deterding en de landbouwpolitiek', in:

Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden, jrg. 107 (1992) 3, 459-485.

Lademacher, H., 'Die Niederlande und Deutschland 1945-1949. Wirtschaftsfragen und territoriale Korrekturen', in: W. Ehbrecht en H. Schilling (hrsg.), *Niederlande und Nordwestdeutschland. Studien zur Regional- und Stadtgeschichte Nordwestkontinentaleuropas im Mittelalter und in der Neuzeit*, Köln/Wien 1983, 456-511.

Langeveld, H.J., *Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel een, 1869-1933*, Amsterdam 1998.

Lemstra, W., *De Secretaris-Generaal. Een onderzoek naar de rol van de Secretaris-Generaal in het overheidsmanagement*, Alphen a/d Rijn 1993.

De Liagre Böhl, H., J. Nekkers en L. Slot (red.), *Nederland industrialiseert! Politieke en ideologische strijd rondom het naoorlogse industrialisatiebeleid 1945-1955*, Nijmegen 1981.

De Liagre Böhl, H., 'De rode beer in de polder. Het ontstaan van de Koude Oorlog in Nederland', in: J. Divendal, A. Koper, H. de Liagre Böhl en M. van Weezel (red.), *Nederland, links en de Koude Oorlog. Breuken en bruggen*, Amsterdam 1982, 11-37.

Locher-Scholten, E.B., 'Johan Paul graaf Van Limburg Stirum', in: J. Charité (red.), *Biografisch woordenboek van Nederland. Eerste deel*, Den Haag 1979, 336-339.

Manning, A.F., 'Nederland en het buitenland 1918-1940', in: Th. van Tijn, P. de Rooy en D. Damsma (red.), *Geschiedenis van het moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen*, Houten 1988, 444-472.

Meijer, H., *Den Haag-Djakarta. De Nederlands-Indonesische betrekkingen 1950-1962*, Utrecht 1994.

Michman, D., 'De joodse emigratie en de Nederlandse reactie daarop tussen 1933 en 1940', in: K. Dittrich en H. Würzner (red.), *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940*, Amsterdam 1982, 93-108.

De Moor, J.A., 'Aan de Amerikanen overgeleverd. Nederland, de Verenigde Staten en de oorlog in Korea, 1950-1953', in: J. Hoffenaar en G. Teitler (red.), *De Koude Oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '50*, Den Haag 1992, 163-177.

Moquette, F.G., *Van BEP tot BEB. De aanpassing van de bestuurlijke structuren aan de ontwikkelingen van de buitenlandse economische betrekkingen in Nederland sinds 1795*, Leiden 1993.

Nederbragt, J.A., *Herinneringen, Oud en nieuw uit het boek mijner gedachtenis*, Den Haag z.j. [1950].

Nederlandsche vereeniging voor hooger onderwijs in de economische wetenschap (Nederlandsche economische hoogeschool) te Rotterdam, jaarboek 1946-1947, z.p./z.j.

Neuman, H.J. *Arthur Seyss-Inquart. Het leven van een Duits onderkoning in Nederland*, Utrecht 1967.

Neuman, H.J., *Impasse te Londen. Nederlands veiligheidsbeleid 1940/1945*, Utrecht/Antwerpen 1990.

Van Oerle, J.E.C.M., *Kabinetsformatie onder hoogspanning. De formatiedagboeken van Beel, Drees, Van der Goes van Naters en Romme*, Amsterdam 1989.

Pam, M., *De onderzoekers van de oorlog. Het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en het werk van dr. L. de Jong*, Den Haag 1989.

Puchinger, G., 'Dr. J.A. Nederbragt te Danzig', in: id., *Ontmoetingen met Antirevolutionairen*, Zutphen z.j. [1981].

Rhijnsburger, J., 'The Political Biography as a Vehicle for the Political Scientist: Dr. H.M. Hirschfeld and the Dutch National Interest, 1931-1952', in: *Journal of Political Science, South-Carolina Political Science Association, Clemson University USA*, Vol. 20 (1992) 133-151.

Ries, L.A., en A.D. Bestebreurtje (red.), *Inlijving van Duitsch grondgebied is noodzakelijk. Publicatie nr. 3 van het Nederlandsch Comité voor Gebiedsuitbreiding*, Rotterdam 1945.

Romijn, P., *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955*, Houten 1989.

Van Roon, G., *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, Utrecht/Antwerpen 1973.

Van Roon, G., 'Het beleid van de Nederlandse regering tegenover Hitler-Duitsland, 1933-1940', in: K. Dittrich en H. Würzner (red.), *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940*, Amsterdam 1982, 40-48.

Van Roon, G., *Kleine landen in crisistijd. Van Oslostaten tot Benelux, 1930-1940*, Amsterdam/Brussel 1985.

Van Roon, G., 'Colijn en Duitsland, 1909-1944', in: J. de Bruijn en H.J. Langeveld (red.), *Colijn. Bouwstenen voor een biografie*, Kampen 1994, 285-329.

De Rooy, P., *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940. Landelijk en Amsterdams beleid*, Amsterdam 1979.

Rovers, G.M.J., *Voor recht en vrijheid. De Partij van de Arbeid en de Koude Oorlog 1946-1958*, Amsterdam 1994.

Van Schaik, A., *Crisis en protectie onder Colijn. Over economische doelmatigheid en maatschappelijke aanvaardbaarheid van de Nederlandse handelspolitiek in de jaren dertig*, Alblasterdam 1986.

Schaper, H.A., 'Van afzijdigheid naar bondgenootschappelijkheid. Het Nederlandse veiligheidsbeleid in de jaren 1945-1948', in: *Internationale spectator. Tijdschrift voor internationale politiek*, jrg. 32 (1978) 324-336.

Schaper, H.A., 'The Security Policy of the Netherlands 1945-1948', in: J.H. Leurdijk (ed.), *The Foreign Policy of the Netherlands*, Alphen a/d Rijn 1978, 89-116.

Schaper, H.A., 'Het Nederlandse veiligheidsbeleid 1945-1950', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, jrg. 96 (1981) 277-299.

Schaper, H.A., '"Wij willen zelfs niet Mönchen-Gladbach!'. De annexatiekwesitie 1945-1949, in: *Internationale spectator. Tijdschrift voor internationale politiek*, jrg. 39 (1985) 261-272.

Schouten, T., *Duistere zaken. Infiltratie en collaboratie van Nederlandse ondernemingen in oorlogstijd*, Zutphen 1995.

Schram, J., 'Nederland en het Marshall-plan. De Nederlandse belangen op de conferentie van Parijs 1947', in: P. Luykx en A.F. Manning (red.), *Nederland in de wereld 1870-1950. Opstellen over buitenlandse en koloniale politiek*, Nijmegen 1988, 201-224.

Smit, C., (red.), *Het dagboek van Schermerhorn. Geheim verslag van prof.dr.ir. W. Schermerhorn als voorzitter der commissie-generaal voor Nederlands-Indië 20 september 1946-7 oktober 1947 uitgegeven door... Tweede deel*, Groningen 1970.

Sniffen, B.G., *The Secretaries General of the Dutch Civil Service 1940-1945; A Study in Conflicting Loyalties*, Ann Arbor 1969.

Spengler, O., *Preussentum und Sozialismus*, 1922.

Van Splunter, J., *Kernsplijting en diplomatie. De Nederlandse politiek ten aanzien van de vreedzame toepassing van kernenergie 1939-1957*, Amsterdam 1993.

Stikker, D.U., *Memoires. Herinneringen uit de lange jaren waarin ik betrokken was bij de voortdurende wereldcrisis*, Rotterdam/Den Haag 1966.

Swaak, K., en B. Weber, 'Economische verdedigingsvoorbereiding: De CEVV', in: H.A.M. Klemann (red.), *Mooie jaarcijfers... Enige onderzoeksresultaten betreffende de Nederlandse economische ontwikkeling tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Utrechtse historische

cahiers, jrg. 18 (1997) 4, 26-33.

Van den Tempel, J., *Nederland in Londen. Ervaringen en beschouwingen door...*, Haarlem 1946.

Trienekens, G.M.T., 'Hans Max Hirschfeld', in: J. Charité (red.), *Biografisch woordenboek van Nederland. Eerste deel*, Den Haag 1979, 242-244.

Trienekens, G.M.T., *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening, 1940-1945*, Utrecht 1985.

Trienekens, G.M.T., 'Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog van L. de Jong, getoetst op het terrein van de voedselvoorziening', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, jrg. 105 (1990) 2, 231-243.

Trienekens, G.M.T., *Voedsel en honger in oorlogstijd 1940-1945. Misleiding, mythe en werkelijkheid*, Utrecht/Antwerpen 1995.

Visser, A., *Alleen bij uiterste noodzaak? De rooms-rode samenwerking en het einde van de brede basis 1948-1958*, Amsterdam 1986.

Vonhoff, H.J.L., *Bewegend verleden. Een biografische visie op prof. mr. P.J. Oud door...*, Alphen a/d Rijn 1969.

Van Vredenburg, H.F.L.K., *Den Haag antwoordt niet. Herinneringen van Jhr.Mr. ...*, Leiden 1985.

De Vries, Joh., (red.), *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring (1871-1954). Tweede deel*, Utrecht 1970.

Weisglas, M., *Aan de wieg van een natie. Herinneringen aan Indonesië*, Amsterdam 1995.

Westers, M.F., *Mr. D.U. Stikker en de na-oorlogse reconstructie van het liberalisme in Nederland. Een zakenman in de politieke arena*, Amsterdam 1988.

Wiebes, C., en B. Zeeman, *Indonesische dagboeknotities van dr H.N. Boon 1946-1949*, Houten 1986.

Wielenga, F., *West-Duitsland: partner uit noodzaak. Nederland en de Bondsrepubliek 1949-1955*, Utrecht 1989.

Van Wijnen-Vergeer, N., *Het toelatingsbeleid van de Nederlandse regering ten aanzien van de joodse vluchtelingen uit Duitsland in de jaren 1933-1940*, ongepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden 1979.

Van den Wijngaert, M., 'De politiek van het minste kwaad. Het bestuur van de secretarissen-generaal tijdens de Duitse bezetting 1940-1944', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, jrg. 105 (1990) 2, 265-279.

Witte, G.T., "'Wanneer de Russische beer aan de deur krabt..." De Nederlandse visie op de Sovjetunie in de internationale politiek (1942-1948)', in: M.L. Roholl, E. Waegemans en C. Willemsen (red.), *De lage landen en de Sovjetunie. Beeldvorming en betrekkingen*, Amsterdam 1989, 28-41.

Van Zanden, J.L., en R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw*, Utrecht 1989.

Gedrukte bronnen

Handelingen Eerste Kamer, 1936-1937, Verslag vergadering 10/3/37.

Handelingen Tweede Kamer, bijlagen 1946-1947, Memoranda van de Nederlandse regering nopens het door de geallieerden te voeren beleid ten aanzien van Duitsland, aangeboden bij brief d.d. 5/11/46 (352) en bij brief d.d. 14/1/47 (383).

Handelingen Tweede Kamer, bijlagen 1948-1949 'Nota over de stand van zaken met betrekking tot het Duitse vraagstuk', 19/7/1949 (1306).

Archieven

Ministerie van Buitenlandse Zaken (ABZ)

Departementaal Archief, blok I (1945-1954), verkort 'ABZ DA 1945-1954'

Voorheen de Geheime Stukken, blok I (1945-1954), verkort 'ABZ GS 1945-1954'

Departementaal Archief, blok II (1955-1964), verkort 'ABZ DA 1955-1964'

Voorheen de Geheime Stukken, blok II (1955-1964), verkort 'ABZ GS 1955-1964'

Algemeen Rijksarchief, II (ARA)

Archief van de directie van Handel en Nijverheid 1906-1945. In dit archief zijn aanwezig de werkarchieven van minister Steenberghe, 1937-1940, en directeur-generaal/secretaris-generaal Hirschfeld 1931-1945, alsmede archieven van enkele commissies, verkort: 'ARA, Dir. H&N, inv.nr.'

Collectie J.P. graaf van Limburg Stirum, verkort 'ARA, Coll. Van Limburg Stirum, inv.nr.'

Collectie H.C.J.H. Gelissen, verkort 'ARA, Coll. Gelissen.'

Archiefmateriaal van het RvO dat ook berust bij het ARA, de zogenaamde 'serie dubbelen', verkort 'ARA, Serie dubbelen RvO, inv.nr.'

Archief van het ministerie voor Algemene Oorlogsvoering van het Koninkrijk (AOK) 1942-1946, en van bescheiden uit het archief van het kabinet van de minister-president (KMP) 1946-1962, verkort 'ARA, AOK/KMP, inv.nr.'

Archief van H.M. Hirschfeld als lid van de raad van gedelegeerden van de Trustmaatschappij voor de Handel van Nederland met het buitenland N.V., 1947-1949, verkort 'ARA, Archief Hirschfeld/Trustmaatschappij, inv.nr.'

Collectie R.H. baron de Vos van Steenwijk, verkort, 'ARA, Coll. De Vos van Steenwijk, inv.nr.'

Collectie J.A. Ringers, verkort, 'ARA, Coll. Ringers, inv.nr.'

Collectie L.J.M. Beel, verkort 'ARA, Coll. Beel, inv.nr.'

Collectie jhr. M. van der Goes van Naters, verkort 'ARA, Coll. Van der Goes van Naters, inv.nr.'

Collectie E.H. van der Beugel, verkort 'ARA, Coll. Van der Beugel, inv.nr.'

Ministerie van Justitie (MvJ)

Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging, verkort 'MvJ, CABR'

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RvO)

Collectie H.M. Hirschfeld (212a), verkort 'RvO, Coll. Hirschfeld'

Doc-dossiers I, H.M. Hirschfeld (702), verkort 'RvO, Doc. I - 702'

Knipselarchieven B I, H.M. Hirschfeld (3276), verkort 'RvO, KB I 3276'

Werkarchief L. de Jong ten behoeve van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (303), verkort 'RvO, no. 303, Werkarchief Koninkrijk'